

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ԱՂԵՏԻՑ ՀԵՏՈ ՀՈՒՆԱՍԱՆՆՈՒՄ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ՀԱՅ
ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ. ԹՎԱՔԱՆԱԿ, ԲԱՇԽՈՒՄ, ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆԵՐ (1922–1928 ԹԹ.)**

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում ուսումնասիրվում են Զմյուռնիայի աղետից հետո Հունաստանում ապաստանած հայ փախստականների ընդհանուր թվաքանակի, գաղթի ալիքների, խոշոր ենթախմբերի և դրանց թվաքանակի, ըստ Հունաստանի շրջանների բաշխման, 1922–1928 թթ. ներքին և արտաքին միգրացիաների հարցերը:

Հունաստանում հանգրվանած հայ փախստականների առավելագույն թիվը գրանցվել է 1923 թ. սկզբներին՝ հասնելով 80-85 հազարի (1921–1923 թթ. ընթացքում այդ երկիր մուտք գործած հայերի թիվը հաշվվել է մոտ 100 000): Սակայն, հայ փախստականների ներհոսքին զուգահեռ, շատ ավելի մեծ ծավալներով է ընթացել նրանց արտահոսքը՝ տարբեր, հիմնականում տնտեսական պատճառներով պայմանավորված. հայերը մեկնել են Ֆրանսիա ու եվրոպական երկրներ, Ամերիկա մայրցամաքի (ԱՄՆ, Կանադա, Արգենտինա, Բրազիլիա) և Մերձավոր Արևելքի (Եգիպտոս, Սիրիա) պետություններ և այլուր: 1924–1925 թթ. կազմակերպվել է նաև հունահայ փախստականների զանգվածային ներգաղթ Խորհրդային Հայաստան: Վերոնշյալ գործընթացների հետևանքով 1920-ական թթ. վերջերին հայերի թիվը երկրում նվազել է մինչև 35 000:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Զմյուռնիայի աղետ, հայ փախստականներ, Հունաստան, Ազգերի լիգա, ժողովրդագրություն, վիճակագրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 28.02.2023: Ընդունվել է տպագրության՝ 18.06.2023:

The article was submitted on 28.02.2023 and accepted for publication on 18.06.2023.

Статья поступила 28.02.2023 и была принята к публикации 18.06.2023.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Ա. Թաթոյան, «Զմյուռնիայի աղետից հետո Հունաստանում ապաստանած հայ փախստականները. թվաքանակ, բաշխում, ներքին ու արտաքին միգրացիաներ (1922–1928 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 2 (2023), 40-69:

How to cite: Robert A. Tatoyan, “Armenian Refugees Found Asylum in Greece after Smyrna Catastrophe: Numbers, Distribution, Internal and External Migrations (1922–1928),” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 2 (2023): 40-69.

Как сослаться: Роберт А. Татоян, “Армянские беженцы, нашедшие приют в Греции после Смирнской катастрофы: численность, распределение, внутренние и внешние миграции (1922–1928 гг.),” *Цехаспанagitakan андес* 11, no. 2 (2023): 40-69.

Մուտք

1922 թ. սեպտեմբերին քեմալականները գրավում են Չմյուռնիան: Դրան հաջորդում են հայերի և հույների զանգվածային կոտորածն ու քաղաքի քրիստոնեաբնակ թաղամասերի հրդեհումը: Այդ ամենը հանգեցնում է Չմյուռնիայից և շրջակայքից հույն և հայ ազգաբնակչության դեպի Հունաստան տարհանմանը: Հետագա ամիսներին իրենց հայրենի բնակավայրերը զանգվածաբար թողնում և Հունաստան ու այլ բալկանյան երկրներ են տեղափոխվում նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևմտյան շրջաններում, ինչպես նաև Եվրոպական Թուրքիայում բնակվող գրեթե բոլոր հայերը:

Հունաստանում հանգրվանած հայ փախստականների առավելագույն թիվը գրանցվում է 1923 թ. սկզբներին՝ հասնելով, ըստ որոշ հաշվարկների, 80-85 000-ի (1921–1923 թթ. ընթացքում այդ երկիր մուտք գործած հայերի թիվը հաշվվել է մոտ 100 000): Սակայն, հայ փախստականների ներհոսքին զուգահեռ, շատ ավելի մեծ ծավալներով է ընթանում նրանց արտահոսքը՝ տարբեր, հիմնականում տնտեսական պատճառներով պայմանավորված. հայերը մեկնում էին Ֆրանսիա ու եվրոպական այլ երկրներ, Ամերիկա մայրցամաքի (ԱՄՆ, Կանադա, Արգենտինա, Բրազիլիա) և Մերձավոր Արևելքի (Եգիպտոս, Սիրիա) պետություններ և այլուր: 1924–1925 թթ. կազմակերպվում է նաև հունահայ փախստականների զանգվածային ներգաղթ Խորհրդային Հայաստան: Վերոնշյալ գործընթացների հետևանքով 1920-ական թթ. վերջերին հայերի թիվը երկրում նվազում է մինչև 35 000 (համաձայն 1928 թ. ընդհանուր մարդահամարի տվյալների):

Աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել Չմյուռնիայի աղետի հետևանքով Հունաստանում հանգրվանած հայ փախստականների ընդհանուր թվաքանակի, գաղթի ալիքների, խոշոր խմբերի և դրանց թվաքանակի, ըստ Հունաստանի շրջանների բաշխման, 1923–1928 թթ. ներքին և արտաքին միգրացիաների հարցերը¹:

Ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական հենք են ծառայել Ազգերի Լիգայի փաստաթղթերը, փախստականներին օգնություն տրամադրող կազմակերպությունների և անձանց հաղորդած տեղեկությունները, հայկական և եվրոպական մամուլի հրապարակումները ևն:

Հայ և օտարերկրացի հետազոտողներից նշված հարցերի շրջանակին անդրա-

1 Ուսումնասիրության շրջանակից դուրս է Հունաստանում հայ փախստականների սոցիալ-տնտեսական վիճակին և տարբեր բնույթի (բժշկական, սննդի, դրամական ևն) մարդասիրական օգնության տրամադրման ուղղությամբ հունական կառավարության, հայկական և միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունների գործունեությանն առնչվող հարցերը (դրանց մասին տե՛ս, օրինակ, Harry J. Psomiades, “The American Near East Relief (NER) and the Megali Catastrophe in 1922,” *Journal of Modern Hellenism* 19 (2001); Michelle Tusan, *Smyrna’s Ashes: Humanitarianism, Genocide, and the Birth of the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 2012); Joceline Chabot and Sylvia Kasparian, “On the High Seas with no Place to Land”: the Smyrnaean Inferno and Humanitarian Aid to Armenian and Greek Refugees from Turkey (1922-1923),” *International Journal of Armenian Genocide Studies* 6, no. 1 (2021): 81-91):

դարձել են հատկապես Պետրոս Կոկինտը (Իսաչիկ Կոկայան)², Աշոտ Աբրահամյանը³, Իոանիս Հասիոտիսը⁴, Վահե Թաշճյանը⁵, Պալ Պետեր Կրանիցը⁶, Թեոֆանիս Մակիդիսը⁷, Մարիամ Հակոբյանը⁸, Մերիհ Էրոլը⁹:

I. Հունաստանում հայ փախստականների ալիքները, փախստականների խոշոր խմբերը և դրանց թվաքանակը

Զմյուռնիայի աղետից անմիջապես հետո Օսմանյան կայսրության տարածքից դեպի Հունաստան Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած հայ փախստականների զանգվածային արտահոսքի գործընթացը կարելի է տեղակայել ժամանակագրական հետևյալ սահմաններում՝ 1922 թ. սեպտեմբերից առ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջ, սակայն արևմտահայերի առանձին խմբերի գաղթը Հունաստան, հիմնականում՝ Կ.Պոլսով, շարունակվել է նաև հետագա ամիսներին, ըստ երևույթին՝ ընդհուպ մինչև 1923 թ. աշուն¹⁰: Նշված ժամանակաշրջանում Հունաստանը դառնում է արևմտահայերի գաղթի հիմնական ուղղությունը. այնտեղ հանգրվանած արևմտահայերի քանակով այդ երկիրը գիջել է միայն Խորհրդային Հայաստանին:

Սկզբնաղբյուրներում և պատմագիտական գրականության մեջ շրջանառվում են

2 Տե՛ս Պ. Կոկինտ, *Հունահայ գաղութի պատմությունից* (Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1965), 266 (տե՛ս հատկապես «Գաղութի կազմավորումը և հայ աշխատավորության տնտեսական վիճակը» բաժինը (նույն տեղում, 23-69)):

3 Ա. Գ. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» Բ հատորի «Հունաստանի հայ գաղթավայրը» գլուխը (տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության Բ* (Երևան, Հայաստան հրատարակչություն, 1967), 100-114):

4 Տե՛ս մասնավորապես I. K. Hassiotis, “Armenians,” in *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. Editor: Richard Clogg (London: Hurst & Company, 2002), 94-111, տե՛ս նաև I. K. Hassiotis, G. Kassapian, “The Armenian Colony in Thessaloniki,” *Balkan Studies*, Vol. 31 No. 2 (1990), 213-237:

5 Տե՛ս Vahe Tachjian, “Greece: Land of Refuge for Tens of Thousands of Armenians,” in *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History. Vol. I: 1906-1940*, edited by Raymond H. Kevorkian & Vahe Tachjian (Cairo-Paris-New York: Central Board of Directors, 2006), 211-224:

6 Տե՛ս Péter Pál Kránitz, “Some Remarks on the History of Armenian Refugees in Southeast and East-Central Europe with a Special Regard to Hungary,” *Ցեղասպանագիտական հանդես* 3, թիվ 1-2 (2015), 204-217:

7 Տե՛ս Theofanis Malkidis, “The Armenians in Greece,” *Armenological Issues* 2, no. 17 (2019): 12-19:

8 Տե՛ս Մարիամ Հակոբյան, «Հայաստանյաց առաքելական եկեղեցու հունահայոց թեմերի ձևավորումը և նրանց վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 1920-1930-ական թթ.», *Պատմություն և մշակույթ* 15, թիվ 1 (2020), 226-231:

9 Տե՛ս Merih Erol, “Between Memories of Persecution and Refugee Experience: The Armenians in Greece in the Aftermath of the Greek-Turkish War” in *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish War, 1919-1922*, ed. by Konstantinos Travlos (Lanham: Lexington Books, 2020), 341-368:

10 1923 թ. հոկտեմբերի 2-ին տեղի է ունենում Կ.Պոլսից Անտանտի (հիմնականում՝ բրիտանական) զորքերը դուրս բերելու և քաղաքը քեմալականներին փոխանցելու արարողությունը (S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2. Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 368), որը, մեր կարծիքով, կարելի է նշել որպես գործընթացի ավարտի պայմանական կետ (հասկանալի է, որ Թուրքիայից հայերի արտագաղթը դեպի Հունաստան ու այլ երկրներ շարունակվել է նաև հետագա տարիներին):

Հունաստանում հանգրվանած արևմտահայ փախստականների թվաքանակի վերաբերյալ հաճախ իրարից էականորեն տարբերվող տվյալներ, ինչը հիմնականում պայմանավորված է հետևյալ երկու առարկայական հանգամանքներով: Նախ՝ հայերի թիվը Հունաստանում 1923–1924 թթ. կայուն չի եղել. շատերը հանգրվանել են Հունաստանում խիստ կարճատև՝ օգտագործելով այդ երկիրը որպես տարանցիկ ցատկահարթակ այլ՝ տնտեսապես ավելի բարվոք պայմաններում գտնվող պետություններ տեղափոխվելու համար: Երկրորդ՝ ոչ բոլոր աղբյուրներն են ներառում հայ փախստականների բոլոր խմբերի, մասնավորապես Հունաստան տարհանված հայ որբերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ¹¹:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ նախքան Զմյուռնիայի աղետը Հունաստանում արդեն իսկ քիչ թե շատ կայուն հայ համայնք է եղել, որը գոյացել էր 1894–1896 թթ. Համիդյան կոտորածների, 1909 թ. Ադանայի ջարդի և Բալկանյան ու Առաջին համաշխարհային պատերազմների տարիներին արձանագրված գաղթի ալիքների հետևանքով¹². համաձայն որոշ տվյալների՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտին Հունաստանում կայուն հայ բնակչության թիվը մոտ 1 500 է եղել¹³:

1918–1922 թթ. Օսմանյան Թուրքիայից հայ փախստականների նոր հոսք է լինում, որի հիմնական զանգվածը՝ մոտ 5 00¹⁴–7 000¹⁵ մարդ, կազմել են ֆրանսիացիների՝ 1921 թ. Կիլիկիայի պարպումից հետո երկրամասը թողած հայերը: Դրա հետևանքով՝ Զմյուռնիայի աղետի նախօրյակին հայերի թիվը բուն Հունաստանում (առանց Արևելյան Թրակիայի տարածքի, որը մինչև 1922 թ. հոկտեմբեր հունական զորքերի վերահսկողության տակ է եղել), ըստ առավել արժանահավատ հաշվարկների, 9–10 հազարի սահմաններում է եղել¹⁶:

11 Ինչպես պատկերավոր նկարագրում է ուսումնասիրող Հովիկ Մելիքսեթյանը, 1920-ական թթ. սկզբներին Հունաստանում հայերի թիվը խիստ հարափոփոխ ու անկայուն է եղել. «... օրվա հացի կարոտ, ցնցոտիների մեջ ծայր թշվառության մատնված, տեղի ունեցած սարսափների արհավիրքները վերապրող ու վաղվա անստույգ վիճակի մղձավանջից տանջվող անտուն պանդուխտները խիստ անկայուն վիճակի մեջ էին Հունաստանում, ուստի այնտեղ երկար չէին մնում: Մինչ մի կողմից գաղթականների նորանոր խմբեր էին ապաստանում Հունաստան, նույն ժամանակ նախկիններից հագարավորները այնտեղից մեկնում էին դեպի Ամերիկա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ, հուսալով գտնել ավելի բարվոք պայմաններ» (տե՛ս Հ. Ու. Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-Սփյուռք ասոչությունները և հայրենաստործությունը (1920–1980)* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1985), 52):

12 Նախքան Զմյուռնիայի աղետը Օսմանյան Թուրքիայից Հունաստան հայ գաղթականության հոսանքների մասին տե՛ս մասնավորապես Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ*, 103–104:

13 Hassiotis, “Armenians,” 96: Հունական պաշտոնական վիճակագրությունը երկրում 1920 թ. դրությամբ հայերի թիվը հաշվում է 1 000-ի սահմաններում (A. A. Pallis, “The Greek Census of 1928,” *The Geographical Journal* 73, No. 6 (June, 1929), 546):

14 Տե՛ս Կարո Գեորգեան, «Տասնետթը տարի յունահայ գաղութին հետ, 1922–1939», *Ամէսուն Տարեգիրքը*, 1957 (Պեյրոթ, 1956), 224:

15 Ըստ հույն ուսումնասիրող Անտոնիս Կլասպիսի, որը, հղում կատարելով Հունաստանի կառավարության տվյալներին, հաղորդում է, որ 1920–1922 թթ. Կիլիկիայից Հունաստան է տեղափոխվել մոտ 10 000 մարդ, որից երկու երրորդը՝ հայեր (տե՛ս Antonis Klapsis, “Violent Uprooting and Forced Migration: A Demographic Analysis of the Greek Populations of Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace,” *Middle Eastern Studies* 50, no. 4 (2014), 627):

16 Տե՛ս Հակոբյան, «Հայաստանյազ առաքելական եկեղեցու հունահայոց թեմերի ձևավորումը», 226:

Վերոնշյալ տվյալները հաստատվում են նաև Հայ ազգային պատվիրակության «Յունաստանի հայ գաղթականները» տեղեկագրում¹⁷ առկա վիճակագրությամբ, որի համաձայն՝ 1922 թ. սեպտեմբերին բուն Հունաստանի տարածքում գտնվել են 9 040 բնիկ և գաղթական հայեր, որոնք բաշխվել են հետևյալ կերպ՝ 1. «Հին Հունաստան»¹⁸ 240 բնիկ, 4 850՝ Կիլիկիայից գաղթական, 2 050՝ Զմյուռնիայից գաղթական, 2. Արևմտյան Թրակիա՝ 1 500 բնիկ, Մակեդոնիա՝ 150 բնիկ, 250՝ Կիլիկիայից գաղթած հայ¹⁹:

1922–1923 թթ. հայ փախստականների դեպի Հունաստան հոսքերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նշմարել ուրույն ժամանակագրական և ծագման հատկանիշներով առանձնացող երեք հիմնական խմբեր: Դրանք են.

1. Զմյուռնիայից և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից տարհանվածներ,
2. Արևելյան Թրակիայից և Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջաններից գաղթածներ,
3. Կիլիկիահայ փախստականներ:

Վերոնշյալ երեք խմբերին անհրաժեշտ է ավելացնել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության՝ Հունաստան տարհանած հայ որբերին²⁰:

Ստորև առանձին կներկայացնենք վերոնշյալ խմբերից յուրաքանչյուրի՝ Հունաստան գաղթի ժամանակագրության, թվաքանակի և Հունաստանում բաշխման վերաբերյալ տվյալները:

ա. Զմյուռնիայից և շրջակայքից տարհանված հայերը

Համաձայն աղբյուրների միահամուռ վկայության՝ անմիջապես Զմյուռնիայի աղետի նախօրյակին, բացի Զմյուռնիա քաղաքի բուն հայ բնակչությունից (12–15 հազ.), Հունաստանում էին կենտրոնացել մոտ 20–25 հազ. հայ փախստականներ՝ նահանջող հույն բանակին հետևած՝ Զմյուռնիայի նահանգի հայաբնակ այլ բնակավայրերի և

17 Պատրաստվել է 1924 թ. մարտին:

18 Աթենք և նրա արվարձաններ, Պելոպոնես, կենտրոնական Հունաստան, կղզիներ՝ մոտավորապես համապատասխանում է նախքան 1912–1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները Հունաստանի տարածքին:

19 Տե՛ս «Դիանատուն Ազգային Պատուիրակության: Յունաստանի հայ գաղթականները: Ամփոփում եւ դասաւորում Պ. Մեդրակ Քարեանի տեղեկագիրներուն», Նուբարյան գրադարանի արխիվ, DNA/Microfilm/08:

20 Դեպի Հունաստան հայ փախստականների հոսքերի դասակարգման փորձեր կատարվել են դեռևս 1920-ական թթ.՝ նրանց ներհոսքին զուգընթաց: Այսպես, հունական կառավարության 1924 թ. հունիսի 12-ին Ազգերի լիգա ներկայացրած տեղեկագրում Հունաստանում ապաստանած հայ փախստականներն ըստ ծագման բաժանվում էին հետևյալ խմբերի. ա) Փոքր Ասիայի այն մասից, որը ժամանակավորապես գրավել էր հունական բանակը 1919–1922 թթ. թուրք–հունական պատերազմի ընթացքում, բ) Սևծովյան առափնյա շրջաններից, գ) Կիլիկիայից (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1756/48/36414/23548, թերթեր 119–120, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/situation-des-refugies-du-proche-orient-secretariat-soumet-au-conseil-le-rapport-du-dr-fridtof-nansen-a-ce-sujet>, դիտվել է՝ 04.01.2023): Հայ հեղինակ Կարո Գևորգյանը որպես առանձին խմբեր առանձնացնում է՝ 1. Զմյուռնիայի, Փոքր Ասիայի այլ շրջանների և Արևելյան Թրակիայի հայ փախստականներին, 2. հայ որբերին, 3. կիլիկիահայերին (տե՛ս Գեորգեան, «Տասնեւթօթը տարի յունահայ գաղութին հետ», 224):

Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանների հայ բնակչության խլյակները, ինչպես նաև ֆրանսիական գորքերի նահանջից հետո Կիլիկիայից տեղափոխված հայերը: Այսինքն, տարբեր հաշվարկներով, 1922 թ. սեպտեմբերին քաղաքում և շրջակայքում կենտրոնացած հայերի ընդհանուր թիվը 30–40 հազ. էր²¹: Վերոնշյալից մոտ 4–5 հազարը գոհ են գնացել քաղաքի գրավումից հետո քեմալականների իրագործած կոտորածին և հրդեհին²², մյուսները՝ տարհանվել Հունաստան և Էգեյան ծովի կղզիներ:

Քեմալական իշխանությունները Չմյուռնիայից և շրջակայքից հույների և հայերի տարհանման գործընթացի կազմակերպման համար սկզբնապես հատկացրել էին մոտ երկու շաբաթ՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ից առ հոկտեմբերի 1²³: Չմյուռնիան քրիստոնյաներից ազատելու ծրագիրն արագացնելու ակնհայտ նպատակով հայտարարվել է, որ նրանք, ովքեր մինչև նշված ժամկետը չեն հասցնի թողնել քաղաքը, տեղահանվելու են Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններ²⁴: Քանի որ նշված ժամկետում չէր հաջողվել տարհանման գործընթացն ավարտին հասցնել (սեպտեմբերի 29-ի դրությամբ Չմյուռնիայում դեռևս տարհանման է սպասել մոտ 50 000 մարդ²⁵), Անտանտի տերությունների միջնորդությամբ՝ ժամկետը երկարաձգվել է ևս մեկ շաբաթով²⁶:

Համաձայն 1922 թ. դեկտեմբերի սկզբին Աթենքի հայկական թեմական իշխանությունների կազմած վիճակագրության՝ Հունաստանի տարածքում (ներառյալ՝ Էգեյ-

21 Գրիգոր Գալուստյան՝ 30 000-ից ավելի՝ «նկատի առնելով 1921ին Հելլեն կառավարության Կիլիկիայէն Իզմիր եւ շրջակաները փոխադրած հայ գաղթականներուն թիւը» (տե՛ս Տօրթ. Գ. Օ. Գալուստեան, «Չմիւռնիա եւ Չմիւռնիոյ հայ գաղութը», *Յունահայ տարեգիրք: Բ. տարի*, (Աթէնք, հրատարակութիւն «Նոր օր»ի, 1928), 299), Պետրոս Սիմոնյան (հղելով Գ. Օ. Գալուստյանին)՝ ավելի քան 30 000 (Պետրոս Սիմոնեան, *Յուշամատեն: Հայկական Չմիւռնիան* (Փարիզ, տպարան Արաքս, 1936), 12-13), Թեոդիկ (Թեոդորոս Լափչինճյան)՝ 35 000 հայ, որից 20 000-ը՝ փախստականներ (տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, 1924* (Փարիզ, տպ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1923), 148-149), տե՛ս նաև Գուժկան, «Իզմիրի ջարդը և հրդեհը», *Հայաստանի կոչնակ* (Նիւ Եորք), ԻԲ. տարի, թիւ 47, 25 նոյեմբեր 1922, 1525, տե՛ս նաև «Իզմիրի ողբերգութիւնը I», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական, հասարակագիտական* (Պոսթըն), 24-րդ տարի, թիւ 3 (232), 16 դեկտեմբեր 1922, 1: Որոշ հեղինակներ Չմյուռնիայի աղետի նախօրյակին քաղաքում կենտրոնացած հայերի թիվը հասցնում են մինչև 50 000-ի (տե՛ս «Իզմիրի աղէտը», *Հայաստանի կոչնակ*, ԻԲ. տարի, թիւ 38, 23 սեպտեմբեր 1922, 1228): Վերջին թիվը, մեր կարծիքով, գուցե, ներառում է ամբողջ գավառի հայ ազգաբնակչությունը:

22 Տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Չմյուռնիայի աղետին գոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցի շուրջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, թիվ 2 (2022), 49-73:

23 Տե՛ս Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark Press, 1998), 183:

24 Տե՛ս Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans* (New York: The MacMillan Company, 1927), 145:

25 Նույն տեղում, 167:

26 Տե՛ս “Smyrna Victims Get Extension Of Time: Evacuation Permitted Till Sunday,” *New York Times*, October 5 1922, հայկական մամուլում՝ «180,000 հոգի փրկուած Իզմիրէն», *Ճակատամարտ* (Կ.Պոլիս), թիւ 2007, 6 հոկտեմբեր 1922) (տարհանման գործողությունները շարունակվել են անգամ հոկտեմբերի 8-ից հետո՝ մինչև հոկտեմբերի 10-ը (տե՛ս Benny Morris, Dror Ze’evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey’s Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924* (Cambridge, Mass, Harvard University Press, 2019), 453):

յան ծովի կղզիները) ապաստան են ստացել Իզմիրից տարհանված մոտ 40 000 իզմիրցի և «անասուլուցի» (այսինքն՝ Փոքր Ասիայի այլ՝ հիմնականում արևմտյան և կենտրոնական շրջաններից) հայ գաղթականներ²⁷: Նրանց մեծ մասը՝ մոտ 25 000-ը, հանգրվանել է Աթենքում և Պիրեայում, մոտ 6 000-ը՝ Ատիկեի տարբեր բնակավայրերում (Քիֆիսիա, Կոկինա, Ֆիքս (Դուրդուրի)), մնացածը՝ Կրետեում, Էգեյան ծովի կղզիներում և այլուր²⁸:

բ. Արևելյան Թրակիայից և Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջաններից հայ գաղթականները

Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան առափնյա շրջաններից (օսմանյան վարչական բաժանմամբ՝ Իզմիրի (Նիկոմիդիա) սանջակ, Կալե-ի Սուլթանիե կամ Դարդանելի սանջակ և Բուրսայի նահանգի հյուսիսարևելյան շրջաններ (Բուրսայի, Կարասիի և Բիլեջիկի սանջակներ)) հայ բնակչության գաղթի առաջին ալիքը գրանցվում է 1921 թ. ամռանը՝ թուրք-հունական պատերազմում ռազմական գործողությունների ակտիվացումից հետո: Ադաբազարի, Նիկոմիդիայի, Արմաշի, Պարտիզակի և Իզմիրի սանջակի այլ բնակավայրերի՝ 1915 թ. եղեռնը վերապրած և հայրենադարձված մոտ 20 000 հայության²⁹ նոր գաղթի հիմնական ուղղություններն են դառնում Կ.Պոլիսն ու Արևելյան Թրակիան (օսմանյան վարչական բաժանմամբ՝ Օսմանյան կայսրության Էդիրնեի (Ադրիանապոլիս) վիլայեթի, Չաթալջա և Կալե-ի Սուլթանիե (Չանակկալե) անկախ գավառների տարածքը)³⁰, որտեղ Փոքր Ասիայի գաղթականները գալիս

27 Տե՛ս «Գաղթականները Յունաստանի մեջ», *Ապագայ, քաղաքական և հասարակական շարժաթերթ* (Բարիզ), 23 դեկտեմբեր, 1922, 3 (վիճակագրության մեջ հատուկ շեշտվում է, որ այդ թիվը չի ներառում Նիկոմիդիայից և Կիլիկիայից հայ գաղթականներին): Նույն՝ 40 000 թիվն առկա է նաև Հայոց ազգային պատվիրակության փաստաթղթերում (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թվականներին կազմած վիճակագրությունները», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.*, միջազգային գիտաժողովի կյուրերի ժողովածու, խմբագիրներ՝ Հ. Տ. Մարության, Ն. Վ. Մարգարյան (Երևան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 331-332):

28 «Գաղթականները Յունաստանի մեջ», 3: Միայն 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ի դրությամբ Հունաստանում հանգրվանած հայ գաղթականների թիվը հաշվվում է մոտ 50 000-ի սահմաններում (ըստ Ազգերի լիգայի տվյալների՝ United Nations Library & Archives Geneva, R1755/48/24190/23548 - Refugees From Asia Minor - Mr. Philip British - Various Notes on the Present Situation of These Refugees, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/refugees-from-asia-minor-mr-philip-british-various-notes-on-the-present-situation-of-these-refugees>, դիտվել է՝ 11.01.2023):

29 1915 թ. տեղահանությունն ու ջարդը վերապրածների թիվը՝ ըստ «Բաղդատական վիճակագրության հայ բնակչության Օսմ. Կայսրության մեջ տեղահանությունից հետո և վերջ (Պատրաստուած 1 ապրիլ 1921ին)», *Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺԶ. Տարի, 1922* (Կ.Պոլիս, տպագրություն Մ. Յովակիմեան, 1922), 262: Համեմատության համար՝ Իզմիրի սանջակի հայ բնակչության թիվը 1914 թ., ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության, 57 789 է (Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985), 184 (կաթոլիկներն ու բողոքականները ներառյալ)), այսինքն՝ եղեռնը վերապրել և իրենց հայրենի բնակավայրեր էր վերադարձել նշված վարչական միավորի հայ բնակչության մոտ մեկ երրորդը:

30 1921 թ. հուլիսին նավերով Ռոդոսթո (Թեքիրդաղ) է տեղափոխվում մոտ 4 000 հայ Նիկոմիդիայից (Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօտին 1915 արևտայի տարին* (Նի-

են համարելու տեղի հայ բնակչության մոտ 12–13 հազ. խլակներին³¹: Արևելյան Թրակիայի տարածքից նույնպես որոշակի հոսք է լինում դեպի Հունաստան (Արևմտյան Թրակիա)³²:

Միկոմիդիացի հայերի գաղթն առավել մեծ ծավալներ է ընդունում 1922 թ. աշնանը՝ քենավական գորքերի առաջխաղացմանը զուգահեռ և հատկապես Ջմյունիայի աղետից հետո: Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին հաղորդվում է Ռոդոսթյում կենտրոնացած 10 000-ից ավելի հայ գաղթականների մասին³³ (առավել մանրամասն վիճակագրությամբ՝ Ռոդոսթյում ապաստանել են 8 400, Մալգարայում՝ 1 000, Չոռլուում՝ 900, Սիլիվրիայում՝ 500 հայ գաղթականներ, ընդհանուր՝ 10 800 հայ³⁴): Այսպիսով, Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջաններից քենավականների հարձակումից մազապուրծ եղած փախստական հայերի թիվն Արևելյան Թրակիայում 1922 թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին, մոտավոր հաշվարկով, հասել է 12–13 հազարի, այսինքն՝ հավասարվել և նույնիսկ գերազանցել է Արևելյան Թրակիայի բնիկ հայ բնակչությանը:

Բացի վերոնշյալ գանգվածից՝ 1922 թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին Արևելյան Թրակիա են շարժվում նաև քենավական գորքերի առաջխաղացումից մազապուրծ եղած հայ փախստականներ՝ Բուրսայի վիլայեթի հյուսիսարևմտյան

Եոքր, 1985), 338):

31 Ըստ 1919 թ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի «վիճակացոյց»-ի կամ հաշվառման տվյալների (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919–1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 2)» *Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Ե (2019), 54–55): Համեմատության համար, ըստ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների, Արևելյան Թրակիայի տարածքի հայ բնակչության թիվը 27 500 է եղել, որից 7 500-ը՝ Ադրիանապոլսում (ներառյալ՝ Արևմտյան Թրակիայի՝ հետագայում Հունաստանին անցած բնակավայրերը), 20 000-ը՝ Ռոդոսթյոյի (Թեքիրդաղ) և Դարդանելի հայաբնակ բնակավայրերում («Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ», 262): Համաձայն 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Ադրիանապոլսում բնակվել է 4 856, Թեքիրդաղում (Ռոդոսթյո)՝ 9 256, Չոռլուում՝ 1 678, Մալգարայում՝ 2 658, Հայրաբոլոսում՝ 193, Գալիպոլիում՝ 1 246, Սիլիվրիում (Չատալջա)՝ 842, Չանակ-Կալեում (Չանակ-Կալե, Էզինե, Բիդա)՝ 2 483 հայ, ընդհանուր՝ 23 212 հայ (Karpac, *Ottoman population 1830-1914*, 170, 184, 186): Վերոնշյալ թվերը վկայում են, որ Մեծ եղեռնը վերապրել և Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո հայրենի բնակավայրեր է վերադարձել Արևելյան Թրակիայի հայ ազգաբնակչության մոտ 40%-ը:

32 1921 թ. հունիս–հուլիս ամիսներին նիկոմիդիացի հայեր են տեղափոխվել Արևմտյան Թրակիայի Դրամա, Կավալա և այլ բնակավայրեր (Ասատուր Յ. Մակարեան, Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու (Մելանիկ, 1929), 325–326, 344), 1921 թ. հուլիսին Միտիլինի կղզի է տեղափոխվել մոտ 1 000 հայ Ադաբազարից (Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, 338):

33 «Փոքր Ասիոյ գաղթականութիւնը», *Երկունք, պարբերաթերթ* (Աթէնք), թիւ 2, 13 (26) հոկտեմբեր, 1922, 1):

34 *Հայաստան, օրաթերթ* (Պոլովդիվ), 25 սեպտեմբերի, 1922, մեջբերվում է ըստ՝ Զ. Մ. Ղասաբյան, «Հայ գաղթականների ընդունումը և բնակեցումը Բուդաբիայում (1922–1923)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1 (1974), 21), տե՛ս նաև «Հայ գաղթականները Ռոստոպոյի մէջ եւ շրջակայքը», *Հայաստանի կոչնակ*, թիւ 42, 21 հոկտեմբեր 1922, 1372):

առափնյա շրջաններից³⁵: Տարբեր անուղղակի տվյալների համադրումն ու վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ նրանց թիվը հասել է 10 000-ի³⁶:

Արևելյան Թրակիայի տարածքից բնիկ և գաղթական հայերի զանգվածային գաղթը տեղի է ունենում 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ի Մուդանիայի զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ խիստ շտապ պայմաններում՝ տևելով մոտ երկու շաբաթ (ըստ զինադադարի պայմանների՝ այդ ժամկետն էր սահմանված հունական զինված ուժերի՝ տարածքից դուրս գալու համար)³⁷: Գաղթն ընդգրկում է մոտավորապես 38 000 հայի³⁸. նրանցից մոտ 20 000-ը հանգրվանում է Հունաստանում, 18 000-ը (8 300-ը՝ բնիկ թրակիահայեր)՝ Բուլղարիայում³⁹: Փոքր Ասիայի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններից գաղթը շարունակվում է նաև հետագա ամիսներին արդեն հիմնականում Կ.Պոլսի և Թուրքիայի նավահանգիստներով: Այսպես, ըստ մամուլի տեղեկությունների՝ 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հունվար՝ երեք ամսվա ընթացքում, Կ.Պոլսից Հունաստան է մեկնել 170 000 մարդ, որից 15 000-ը՝ հայ⁴⁰:

35 Տե՛ս Զ. Մ. Ղասաբյան, *Նիկոմիդիայի և Արևելյան Թրակիայի հայաթափումը (1921-1922)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998), 16, տե՛ս նաև Անահիտ Աստղյան, *Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատ., 2017), 260:

36 Միայն Սիլվիոն (Չատալջա) և շրջակա բնակավայրերում 1922 թ. հոկտեմբերի սկզբին կենտրոնացել է մոտ 4 000 հայ՝ փոխադրված Բրուսայից, Քիրմասթից, Միխալընից, Եսիճեից, Կեմեկեից և այլ բնակավայրերից (տե՛ս «Գաղթականները Սիլվիոնի մեջ», *Հայաստանի կոչնակ*, թիւ 42, 21 հոկտեմբեր 1922, 1372): Ըստ առավել ամբողջական վիճակագրության՝ 1922 թ. հոկտեմբերի սկզբին Արևելյան Թրակիայում հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը հասել է մոտ 20 000-ի, որից 9-10 հազարը՝ Ռոդոսթյում, 4 000-ը՝ Սիլվիոնում, 1 500-ը՝ Չոռլումում, 500-ը՝ Ուզուն Քյոփրում, 2 000-ը՝ Մալկարայում (տե՛ս «Գաղթականներու վիճակը Թրակիոյ մեջ», *Հայաստանի կոչնակ*, թիւ 43, 28 հոկտեմբեր 1922, 1 403):

37 1922 թ. նոյեմբերի սկզբի դրությամբ Արևելյան Թրակիայից հայերի գաղթը հիմնականում ավարտված է եղել: Հաղորդվել է միայն Մալկարայում և Ռոդոսթյում մնացած մոտ 1 600 հայի մասին, որ ցանկանում էին տեղափոխվել Բուլղարիա և սպասում էին համապատասխան թույլտվության (տե՛ս «Թրակիոյ հայերու գաղթը վերջացած է», *Երկունք, պարբերաթերթ* (Աթէնք), թիւ 5, 5 նոյեմբեր, 1922, 2):

38 Ըստ Հայ առաքելական եկեղեցու Թրակիո թեմի առաջնորդ Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանի տվյալի՝ (տե՛ս «38000 հայեր գաղթած Թրակիայէն», *Երկունք, պարբերաթերթ* (Աթէնք), թիւ 12, 17 (30) նոյեմբեր, 1922, 2, հմմտ. «Ինչ կ'ընես Թրակիոյ առաջնորդը», *Հայաստանի կոչնակ*, թիւ 48, 2 դեկտեմբեր 1922, 1564):

39 Տե՛ս «Գաղթականները Պոլկարիոյ մեջ», *Հայաստանի կոչնակ*, թիւ 50, 17 դեկտեմբեր 1922, 1626: Ռոդոստոյի բնիկ հայ բնակչության՝ Բուլղարիա գաղթի նկարագրությունը ականատեսից, տե՛ս Սարգիս Գ. Փաշաճեան, *Յուշամատենան Ռոդոսթոյի հայերուն 1606-1922* (2րդ եւ լրացելալ հրատարակություն, Պեյրոս, տպ. Տոսիկեան, 1971), 75-79: Նշված աշխատանքում բերվում է նաև 1922 թ. տարբեր երկրներում հաստատված՝ Ռոդոսթոյի հայերի վիճակագրությունը, որի համաձայն՝ Բուլղարիայում է ապաստանել 601 տուն, 2 729 անձ, Հունաստանում՝ 97 տուն, 360 անձ, Ռումինիայում՝ 201 տուն, 707 անձ, Եգիպտոսում՝ 46 տուն, 220 անձ, Լիբանանում՝ 7 տուն, 28 անձ: Բացի դրանցից՝ Ռոդոսթյոյում որոշել էր մնալ 263 անձ (նույն տեղում, 249):

40 «170 000 հոգի Պոլսէն մեկնած», *Երկունք, պարբերաթերթ* (Աթէնք), թիւ 23, 25 յունուար, 1923, 1: 1923 թ. հոկտեմբերին Ազգերի Լիգայի համար պատրաստված «Հունաստանում փախստականների վիճակը» վերտառությամբ տեղեկագրի տվյալներով՝ 1923 թ. մայիսի 26-ի դրությամբ Թուրքիայի նավահանգիստներից (Կ.Պոլիս, սևծովյան նավահանգիստներ, Մերսին, Սիրիա) Հունաստան տարհանման է սպասել մոտ 64 000 փախստական: Նշվում է նաև, որ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններում դեռևս մնում են մոտ 150 000 հույն և հայ, որոնք պատրաստ են թողնելու երկիրը (տե՛ս

Վերոնշյալ ալիքի միջոցով Հունաստան գաղթած հայերի մեծ մասը հանգրվանում է Սալոնիկ քաղաքում, ինչպես նաև Արևմտյան Թրակիայում և Մակեդոնիայում: 1922 թ. նոյեմբերի տվյալներով՝ Արևմտյան Թրակիայում և Մակեդոնիայում ապաստանած փախստական հայերի թիվը հասել է 30 000-ի, Սալոնիկում՝ 5 000-ի, ընդհանուր՝ 35 000-ի⁴¹:

գ. Կիլիկիահայ փախստականները

Կիլիկիահայերը Հունաստան են սկսել գաղթել դեռևս 1921 թ. երկրորդ կեսից՝ Կիլիկիայից ֆրանսիական զորքերի դուրսբերմանը զուգընթաց: Արդեն իսկ հիշատակված Հայ ազգային պատվիրակության «Յունաստանի հայ գաղթականները» տեղեկագրի տվյալների համաձայն՝ 1922 թ. սեպտեմբերին բուն Հունաստանի տարածքում հանգրվանել է մոտ 5 100 կիլիկիահայ փախստական, որից 4 850-ը՝ «Հին Հունաստանի» տարածքում, 250-ը՝ Մակեդոնիայում: Բացի դրանից՝ մոտ 4 000 կիլիկիահայ գաղթական գտնվել է Արևելյան Թրակիայում, որն այդ ժամանակ հունական վերահսկողության տակ է եղել⁴²: 1922 թ. հոկտեմբերին Արևելյան Թրակիայի տարհանման ժամանակ այս 4 000 կիլիկիահայերը հիմնականում տեղափոխվում են Արևմտյան Թրակիա և Մակեդոնիա:

Բազմաթիվ կիլիկիահայեր գտնվել են նաև Զմյուռնիայում՝ 1922 թ. սեպտեմբերին դիմավորելով աղետը, որպես անօթևան փախստականներ՝ առավել խոցելի խումբ, թիրախավորվել ջարդի ժամանակ⁴³ և վերապրած զմյուռնահայերի հետ տարհանվել Հունաստան⁴⁴:

United Nations Library & Archives Geneva, R1757/48/40543/23735, թերթ 7, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/asia-minor-refugees-collaboration-of-the-european-student-relief-worlds-student-christian-federation-geneva>, դիտվել է՝ 20.12.2022):

Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններից հայ և հույն ազգաբնակչության խմբերի՝ Հունաստան գաղթի մասին վկայություններն առատ են 1923 թ. հայ մամուլում: Այսպես, Աթենքում հրատարակվող «Երկունք» պարբերաթերթի 1923 թ. հունվարի 7-ի համարում նշվում է, որ Պոստոսի շրջանից մոտ 7 000 հույն և հայ գաղթականներ, «կազմ ու պատրաստ», Հունաստան մեկնելու համար թոյլտվության են սպասում (Երկունք, պարբերաթերթ (Աթենք), թիվ 19, 7 յունուար 1923, 1): Նույն թերթում նաև հաղորդվում է, որ Կիլիկիայի Մերսինի նավահանգստում է կենտրոնացել մոտ 10 000 հայ գաղթական, մեծ մասը՝ կանայք և երեխաներ, որոնք սպասում են կարգադրության «նև է կողմ գաղթելու համար» (սույն տեղում):

41 Տե՛ս Déléation de la République arménienne, *L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre* (Paris: H. Turabian, editeur, 1922), 70: Նույն փաստաթղթի համաձայն՝ 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ Հունաստանում հայերի թիվը 79 000 է (սույն տեղում, 72): Նշված ալիքի միջոցով Բուլղարիայում հանգրվանած հայ գաղթականների թիվը հաշվվում է 20 000 (ըստ 1922 թ. հոկտեմբերի 30-ին բուլղարական կառավարության ներքին գործերի նախարար Ռայկո Դասկալովի տեղեկության (Ղասաբյան, «Հայ գաղթականների ընդունումը և բնակեցումը Բուլղարիայում», 25), տե՛ս նաև. «Հայ գաղթականները Պոլկարիոյ մէջ», *Հայաստանի կոչնակ*, թիվ 51, 24 դեկտեմբեր 1922, 1656) – 25000 (James L. Barton, *Story of Near East relief (1915-1930)* (New York: Macmillan, 1930), 157):

42 Տե՛ս «Դիանաստուն Ազգային Պատուիրակութեան: Յունաստանի հայ գաղթականները»:

43 Ըստ որոշ վկայությունների՝ զոհված կիլիկիահայերի թիվը կարող է հասնել 2 000-ի (տե՛ս « Les réfugiés de Smyrne à Marseille. Émouvants récits de l'incendie », *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, 3 (զմյուռնիահայ ականատես-վերապրած Օսիկ Զաքյանի տվյալը), տե՛ս նաև Թաթոյան, «Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցի շուրջ», 66):

44 Զմյուռնիայի աղետը վերապրած և տարհանված կիլիկիահայերի թվի վերաբերյալ մեզ հասու

Տարբեր վիճակագրությունների համադրությունը վկայում է, որ Հունաստանում հանգրվանած կիլիկիահայերի թիվը 1923 թ. սկզբին կայունացել է մոտ 10 000-ի սահմաններում⁴⁵: Վերոնշյալ թվից մոտ կեսը հանգրվանել է «Հին Հունաստանի» տարածքում (հիմնականում՝ Աթենք և շրջակա բնակավայրեր), իսկ մյուս կեսը՝ Սալոնիկում, Մակեդոնիայում և Արևմտյան Թրակիայում⁴⁶: Կիլիկիահայերը հատկապես հակված են եղել Հունաստանից շուտափույթ արտագաղթի՝ հիմնականում տեղափոխվելով Ֆրանսիա:

դ. Որբերը

Օսմանյան Թուրքիայի տարածքից հայ և հույն որբերի տարհանման գործընթացը ստանձնում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատուց կազմակերպությունը (Near East Relief)⁴⁷: Տարհանման գործողությունները սկսվում են 1922 թ. ամռանը (օգոստոսին Մերձավոր Արևելքի նպաստամատուցի՝ Խարբերդի որբանոցի 4 000 սաները տեղափոխվում են Սիրիա, հետագայում նրանց կեսը՝ Կ.Պոլիս⁴⁸), սակայն տեղափոխման հիմնական գործընթացը տեղի է ունենում 1922 թ. նոյեմբերից⁴⁹ մինչև

աղբյուրները տվյալներ չեն պարունակում, սակայն տարբեր անուղղակի վկայությունները փաստում են, որ այն եղել է 2-3 հազարի սահմաններում:

45 10 000 թվի համար հիմք է ծառայել ժամանակագրական առումով իրար մոտ՝ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջից առ 1923 թ. հունվարի կեսն Աթենքում հայկական եկեղեցական թեմական իշխանությունների կազմած երկու վիճակագրությունների համադրությունը, որից մեկի համաձայն՝ առանց կիլիկիահայերի՝ Հունաստանում ապաստան գտած «իզմիրցի եւ անատոլոցի» գաղթականների թիվը մոտ 40 000 է («Գաղթականները Յունաստանի մէջ», 3), իսկ մյուսի տվյալներով՝ «Իզմիրցի, Կիլիկեցի և Անատոլոցի» գաղթականների թիվը 50 000 է («Հայ գաղթականներու վիճակացոյց», *Երկունք, պարբերաթերթ* (Աթենք), թիւ 21, 18 յունուար, 1923, 2):

46 1923 թ. սկզբների դրությամբ միայն Կիլիկիայի Ադանա քաղաքից Աթենքում հանգրվանածների թիվը մոտ 250-300 ընտանիք է եղել (1 200-1 500 շունչ՝ մեկ ընտանիքին՝ հինգ շունչ հաշվարկով) (տե՛ս Բիզանդ Եղիայեան, *Ատանայի Հայոց պատմութիւն: Պատմագրական, եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, փոքրագրական, ժամանակագրական* (Արթիլիսա, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1970), 913): Կիլիկիահայերից հատկապես մարաշցիների ու զեյթունցիների՝ Հունաստանում բնակության մասին մանրամասն տե՛ս Գրիգոր Գալուստյանի «Մարաշ» աշխատասիրության «Մարաշցիները Յունաստանի մէջ» ենթաբաժնի (Գր. Հ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջէյթուն (Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1934), 855-860):

47 Հայ որբերի տարհանմանը մասնակցել է նաև Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից գործող Ազգային խնամատարություն կառույցը (այդ կառույցի մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թվականներին կազմած վիճակագրությունները», 324-326):

48 Տե՛ս Near East Relief (Organization), *Near East Relief: a review for 1922 (annual report to Congress)*, by Charles V. Vickrey (New York: National Headquarters, 1923), 19:

49 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին Կ.Պոլսից Հունաստան ճամփան է բռնում հայ որբերի առաջին քարավանը (Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից*, 42): Հունաստան մեկնող հայ որբերի վերաբերյալ վկայությունները հատկապես առատ են 1922 թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսի - 1922 թ. դեկտեմբերի հայկական մամուլում (տե՛ս, օրինակ, «Որբերու փոխադրութիւնը», *Շակատամարտ*, թիւ 3054, 30 նոյեմբեր 1922, 3; «Ռ-ըլիֆի որբերը Յունաստան կը փոխադրուին», *Շակատամարտ*, թիւ 3059, 6 դեկտեմբեր 1922, 2; «Գաղթականներու օգնութիւն», *Բողոքարկի ձայնը - Ժամանակ* (Կ.Պոլիս), թիւ 1255, 3): 1922 թ. դեկտեմբերի կեսի դրությամբ Կ.Պոլսում պահվող հայ որբերի՝

1923 թ. հունվար (նշենք, որ ինչպես հայ և հույն գաղթականների, այնպես էլ որբերի առանձին խմբերի տարհանումը շարունակվում է մինչև 1923 թ. աշուն՝ Կ.Պոլսից Անտանտի զորքերի վերջնական դուրսբերումը⁵⁰): 1922 թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի միջոցով Հունաստանում ապաստան ստացած որբերի թիվը 14 420 է եղել⁵¹: Ընդամենը Օսմանյան կայսրությունից տարհանվել և Հունաստանի տարածքում է հանգրվանել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի խնամակալության տակ գտնվող 16 788 որբ⁵², այդ թվում՝ 6 295-ը՝ Կ.Պոլսից, 4 200-ը՝ Սեբաստիայից, 1 471-ը՝ Խարբերդից, 1 460-ը՝ Սամսունից, 1 311 Մարզվանից, 900-ը՝ Կեսարիայից, 800-ը՝ Մալաթիայից ևն⁵³:

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Հունաստան են տեղափոխվել նաև մարդասիրական այլ կազմակերպությունների, մասնավորապես բրիտանական Լորդ քաղաքապետի հիմնադրամի (Lord Mayor's Fund) խնամակալության տակ գտնվող որբերը⁵⁴, ապա Հունաստան տարհանված որբերի ընդհանուր թիվն ավելի մեծ է եղել՝ հասնելով 18 000-ի⁵⁵, որից մոտ 8 000-9 000-ը՝ հայ⁵⁶:

Հունաստան փոխադրման աշխատանքների հիմնական մասն արդեն պատրաստ է եղել (տե՛ս «Որբուհիներն ալ պիտի փոխադրուին», *Ճակատամարտ*, թիվ 3065, 13 դեկտեմբեր 1922, 2; «Որբերու դաստիարակութեան խնդիրը», *Ճակատամարտ*, թիվ 3070, 19 դեկտեմբեր 1922, 2), իսկ դեկտեմբերի վերջին՝ արդեն ավարտված («Ռումինիա որբեր դրկելու խնդիրը», *Ճակատամարտ*, թիվ 3078, 28 դեկտեմբեր 1922, 3):

50 St' u Near East Relief (Organization), *Near East Relief: Report of the Near East Relief for the Year Ending December 1923* (Washington: Government Printing Office, 1924), 8:

51 St' u Near East Relief (Organization), *Near East Relief: a review for 1922 (annual report to Congress)*, by Charles V. Vickrey (New York: National Headquarters, 1923), 22:

52 St' u Near East Relief (Organization), *Near East Relief: Report of the Near East Relief for the Year Ending December 1923* (Washington: Government Printing Office, 1924), 8: Ջեյմս Բարթոնը հաղորդում է կլորացված թիվ՝ 17 000 (Barton, *Story of Near East Relief*, 162):

53 St' u Davide Rodogno, *Night on Earth: A History of International Humanitarianism in the Near East, 1918-1930* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 97:

54 1922 թ. նոյեմբերի կեսերին Կ.Պոլսից Հունաստան են տեղափոխվել նաև բրիտանական Լորդ քաղաքապետի հիմնադրամի հայկական որբանոցի սաները («Որբերը կը փոխադրուին», *Ճակատամարտ*, թիվ 3048, 23 նոյեմբեր 1922, 2):

55 St' u Rodogno, *Night on Earth*, 97:

56 Այս թիվն արտացոլված է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի՝ ԱՄՆ կոնգրեսին ներկայացված 1922 թ. զեկույցում և, ըստ էության, ներկայացնում է Կ.Պոլսից և Օսմանյան Թուրքիայի այլ որբանոցներից տարհանված, Սիրա կղզում և այլ ժամանակավոր կայաններում առժամանակ կենտրոնացված, վերաբաշխմանը սպասող հայ որբերի սկզբնական թիվը (Near East Relief (Organization), *Near East Relief: a Review for 1922*, 23): Հունաստան տարհանված հայ որբերի թիվը 7-8 հազարի սահմաններում է հաշվում քաջատեղյակ Կարո Գևորգյանը (Գեորգեան, «Տասնետթըր տարի յունահայ գաղութին հետ», 224):

Ամերիկյան նպաստամատույցի քարտուղար Չարլզ Վիքրիի՝ ԱՄՆ պետքարտուղարի օգնականին հասցեագրված 1923 թ. մարտի 8-ով թվագրվող նամակի համաձայն՝ Հունաստանում կազմակերպության խնամքի տակ գտնվող որբերի ընդհանուր թիվը 25 000 է, որից հայազգի որբերը՝ 10 000 (United Nations Library & Archives Geneva, R1757/48/40543/23735 - Asia Minor Refugees - Collaboration of the European Student Relief (World's Student Christian Federation, Geneva), անցանց՝ <https://archives.unige.ch/asia-minor-refugees-collaboration-of-the-european-student-relief-worlds-student-christian-federation-geneva>, դիտվել է՝ 14.01.2023):

Ըստ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի տեղեկագրի տվյալների՝ այդ կառույցի Հունաստանի որբանոցներում 1923 թ. ընթացքում խնամվել է մոտ 6 000 հայազգի որբ⁵⁷, Լորդ քաղաքապետի հիմնադրամի բացած որբանոցում հայ որբերի թիվը մոտ 1 000 է եղել (1923 թ. գարնան տվյալները. հետագայում, ինչպես կտեսնենք, խնամվող երեխաների թիվը նվազել է)⁵⁸:

Հայ որբերի խնամքի հարցերով ակտիվորեն զբաղվել է Հայ ազգային պատվիրակությունը, որի պատրաստած վիճակագրություններից առավել մանրամասն և ստույգի՝ 1923 թ. հուլիսի 1-ով թվագրվող «Հայ որբեր: Տեղեկագիր հայ որբերու կացութեան, որբանոցներու հոգատար մարմիններու մասին և վիճակագրական ցուցակներ» վերատառությամբ ձեռագիր տեղեկագրի տվյալների համաձայն՝ Հունաստանում հանգրվանած հայ որբերի թիվը 8 414 է եղել: Ըստ աշխարհագրական տեղակայման նրանք բաշխվել են հետևյալ կերպ. մայրցամաքային Հունաստան և կղզիներ՝ 5 000, Կորֆու՝ 880, Մակեդոնիայի շրջան (Սալոնիկը ներառյալ)՝ 1 038, Արևմտյան Թրակիայի շրջան՝ 1 496⁵⁹: Ազգային հոգատարության խնամքի տակ է գտնվել 228 (այդ թվում՝ 203-ը՝ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի աջակցությամբ), Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի ուղղակի հոգատարության ներքո՝ 5 000, Լորդ քաղաքապետի հիմնադրամի հոգատարության ներքո՝ 750, ամերիկացի միսիոներների հոգատարության ներքո՝ 17, հելլենական կառավարության հոգատարության ներքո՝ 11, օտար անհատական հոգատարության ներքո՝ 130: Որբանոցային հոգատարության տակ չի գտնվել 2 278 որբ⁶⁰:

Հայ որբերի՝ Հունաստան տարիանումից գրեթե անմիջապես հետո սկսվում

Հայկական մամուլի որոշ հրապարակումներում Օսմանյան կայսրության տարածքից տարհանված հայ և հույն որբերի ընդհանուր թիվը սխալմամբ վերագրվել է միայն հայազգի որբերին (տե՛ս, օրինակ, Բենտո, «Որբերը Յունաստանի մէջ», *Երկունք, օրաթերթ* (Աթէնք), թիւ 27, 8 փետրուար 1923, 1; Ա. Երէց, «Ամերիկեան Բըլիֆը եւ Հայ որբերը», *Երկունք, օրաթերթ* (Աթէնք), թիւ 47, 25 ապրիլ 1923, 1): Նման հրապարակումներից ելնելով՝ հարցին անդրադարձած որոշ ուսումնասիրողներ հաշվել են Հունաստանում հայ որբերի թիվը 17 520 (Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, 106), 20 (Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից*, 43) և նույնիսկ 25 000 (Լիպարիտ Ազատեան, *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*, հատոր առաջին (Լոս Անճելըս, 1995), 105):

57 *St' u Near East Relief (Organization), Near East Relief: Report of the Near East Relief for the Year Ending December 1923*, 19 (եթե հաշվի առնենք շարժը, տարվա վերջին որբանոցներում խնամվող որբերի թիվն ավելի ցածր է եղել): Համաձայն Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի տեղեկագրի տվյալների՝ 1923 թ. դեկտեմբերի դրությամբ Թուրքիայից Հունաստան տեղափոխված 16 500 երեխայից միայն 10 500-ն է պահվել որբանոցներում, իսկ 6 000-ը տեղավորվել են մասնավոր տներում ու ազարակներում՝ ապահովվելով աշխատանքով ևն: Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի հաստատություններում մնացածները հիմնականում մինչև 12 տարեկան են եղել (“Near East News Letter,” *The New Near East* 8, no. 12 (December, 1923), 9): Պահպանելով համաչափությունը՝ կարելի է ենթադրել, որ որբանոցներից դուրս տեղավորված հայ որբերի թիվը մոտ 3 000 է:

58 *Դիանաստուն Ազգային Պատուիրակութեան: Յուցակ Յունաստան, Պուլկարիա, Ռումանիա, Զուիցերիա, Իտալիա, Սուրիա, Երուսաղէմ, Երեւան գտնուող հայ որբերու: Պատրաստուած 1923 ապրիլ 26-ին* (Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվ):

59 *Դիանաստուն Ազգ. Պատուիրակութեան: Հայ որբեր: Տեղեկագիր հայ որբերու կացութեան, որբանոցներու հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ: Պատրաստուած Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ 1923 յուլիս 1-ին* (Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվ):

60 Նույն տեղում:

է նրանցից չափահասության հասածների՝ որբանոցներից դուրսգրման, արտասահմանյան տարբեր հաստատություններ խնամքի տեղափոխման, ինչպես նաև վճարի դիմաց Հունաստանի ներսում տարբեր ընտանիքներում տեղավորման գործընթացը: 1923 թ. օգոստոսի դրությամբ Հունաստանում Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի որբանոցներից նշված եղանակներով դուրս գրված չափահաս հայ որբերի թիվը հաշվվում է 2 100, որից 400-ը դուրս էին գրվել 1923 թ. հունվարի 8-ին, 300-ը՝ մարտի 8-ին, 350-ը՝ մայիսի 26-ին, և 200-ը՝ օգոստոսի 6-ին⁶¹: Դուրս գրված որբերից 1 217-ը տեղափոխվել են Արևմտյան Թրակիայի Կավալայի շրջան, մյուսները՝ Սալոնիկ և Մակեդոնիա⁶²: Դուրս գրվածներից 130 երիտասարդ արտագաղթել է Ֆրանսիա⁶³: Հետագա տարիներին գործընթացը շարունակվել է. երեխաներ են տեղափոխվել Խորհրդային Հայաստան, Եգիպտոս⁶⁴, Ֆրանսիա⁶⁵, Կանադա⁶⁶ և այլ երկրներ⁶⁷:

II. Հունաստանում հայ փախստականների թիվը, բաշխումը և ներքին ու արտաքին տեղաշարժերը 1920-ական թթ.

Վերը ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ 1922 թ. վերջերին և 1923 թ. սկզբներին Օսմանյան Թուրքիայի տարածքից Հունաստան տեղափոխված հայ գաղթականների առավել իրատեսական թիվը կարելի է տեղակայել 85 հազարի սահմաններում, որից մոտ 40 000-ը՝ 1922 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին Զմյուռնիայից տարհանվածներ են, 10 000-ը՝ տարբեր հոսքերով (սակնա՝ նախքան Զմյուռնիայի աղետը) Հունաստան տեղափոխված կիլիկիահայեր, 25–30 հազարը՝ 1922 թ. հոկտեմբեր–

61 St'u Delegation Nationale Arménienne. Dénombrement des orphelins Arméniens (état de Juillet - Aout 1923) (Archive Andonian, Bibliothèque Nubar/Paris):

62 Նույն տեղում:

63 Նույն տեղում

64 Միայն 1925 թ. Եգիպտոս են տեղափոխվել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի՝ Հունաստանի որբանոցներից մոտ 670 աղջիկ և 120 տղա (Near East Relief. Report to Congress for 1925 (New York: National Headquarters, 1926), 26): Ըստ Ջ. Բարթոնի գրքում բերվող տվյալի՝ Հունաստանից այդ երկիր է տեղափոխվել մոտ 2 500 երեխա (Barton, *Story of Near East Relief*, 291):

65 Barton, *Story of Near East relief*, 171. Այդ երկիր է տեղափոխվել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի խնամակալության ներքո գտնվող մոտ 1 500 երեխա (նույն տեղում, 276):

66 Մանրամասն տե՛ս Daniel Ohanian, “Sympathy and Exclusion: The Migration of Child and Women Survivors of the Armenian Genocide from the Eastern Mediterranean to Canada, 1923–1930.” *Genocide Studies International* 11, no. 2 (2017): 197–215:

67 Հայ հեղինակներից Ասատուր Մակարյանը բավականին մանրամասն տվյալներ է տալիս Թրակիայի և Մակեդոնիայի տարածաշրջանի որբանոցներում խնամվող 2 550 հայ որբերի և 750 որբուհիների շարժի վերաբերյալ, որոնց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել ընդհանուր պատկերի մասին: Այսպես, ըստ հեղինակի, 1929 թ. դրությամբ որբերից 400-ը տեղափոխվել են Հունաստանի այլ որբանոցներ, 250-ը՝ Խորհրդային Հայաստան, 200-ը՝ Ֆրանսիա, 120-ը՝ Եգիպտոս, 60-ը՝ Սիրիա, 650 որբեր Հունաստանում և արտասահմանում (ԱՄՆ, Բուլղարիա, Ռումինիա, Ֆրանսիա, Եգիպտոս, Սիրիա ևն) գտել և միացել են իրենց ազգականներին, 20-ը մահացել են տարբեր հիվանդություններից: 750 որբուհիներից 300-ն ուղարկվել են Եգիպտոս և Բուլղարիա, 250-ը միացել են Հունաստանում և արտասահմանում գտնվող ազգականներին, 50 որբուհի տեղափոխվել է Հայաստան, իսկ տեղում մնացած 150 որբուհիներից ամուսնացել են 125-ը, ազգականներին են միացել 7-ը (Մակարեան, *Յուշագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու*, 317):

ղեկուները ամիսներին Արևելյան Թրակիայի տարածքից տարհանվածներ (բնիկներ և Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջաններից փախստականներ), ինչպես նաև Կ.Պոլսից և Թուրքիայի նավահանգիստներից գաղթածներ, և 8 000 - 9 000-ը՝ 1922 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության և այլ մարդասիրական կազմակերպությունների՝ Կ.Պոլսից և Օսմանյան Թուրքիայի որբանոցներից տարհանված երեխաներ:

Վերոնշյալ հոսքերից Չմյոտնիայից տարհանվածները հիմնականում ապաստանել էին «Հին Հունաստանի» տարածքում, Արևելյան Թրակիայից բնիկ հայերը և Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջաններից հայ փախստականները հիմնականում կենտրոնացել էին Արևմտյան Թրակիայի և Մակեդոնիայի տարածքում, իսկ որբ և խնամքի կարոտ երեխաները հավասարապես բաշխվել էին Հունաստանի տարբեր շրջաններում ստեղծված որբանոցներում:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես նախքան 1922 թ., այնպես էլ 1922-1923 թթ. դեպի Հունաստան հայերի գաղթի բոլոր հոսքերի հետևանքով առ 1923 թ. կեսեր Հունաստան մուտք գործած հայերի թիվն ընդունված է հաշվել է 100 000-ի սահմաններում⁶⁸, սակայն

68 Ըստ 1923 թ. հոկտեմբերին Ազգերի լիգայի համար պատրաստված «Հունաստանում փախստականների վիճակը» վերտառությամբ տեղեկագրի տվյալների (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1757/48/40543/23735 - Asia Minor Refugees - Collaboration of the European Student Relief (World's Student Christian Federation, Geneva), անցանց՝ <https://archives.unige.ch/asia-minor-refugees-collaboration-of-the-european-student-relief-worlds-student-christian-federation-geneva>, դիտվել է՝ 20.12.2022): Այս տվյալը հիմնվում է Մերձավոր Արևելքի նպատամատույցի գնահատականի վրա, որը ներկայացված է կազմակերպության քարտուղար Չարլզ Վիլքոքի՝ ԱՄՆ պետքարտուղարի օգնականին հասցեագրված նամակում (1923 թ. մարտի 8): Ըստ Ազգերի լիգայի արխիվում պահվող մեկ այլ տեղեկագրի տվյալների՝ համաձայն Ազգերի լիգայում Հունաստանի ներկայացուցիչ Արգիլոպոլոսի՝ Հունաստանում ապաստանած արևմտահայ փախստականների թիվը 1924 թ. սկզբների դրությամբ նույնիսկ հասել է մոտ 120 000-ի (Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1756/48/36414/23548 - Situation of refugees from the Middle East - Secretariat - Submits to the Council the report by Dr. Fridtjof Nansen on this subject, անցանց՝ <https://archives.unige.ch/situation-des-refugies-du-proche-orient-secretariat-soumet-le-rapport-du-dr-fridtjof-nansen-a-ce-sujet>: Հունգարացի ուսումնասիրող Պիտեր Պալ Կրանիցը բացատրում է վերջին թիվը հայ փախստականների խնդրին առավել մեծ ուշադրություն հրավիրելու հույն իշխանությունների ձգտումով (Péter Pál Kránitz, "Some Remarks on the History of Armenian Refugees in Southeast and East-Central Europe with a Special Regard to Hungary," *Ցեղասպանագիտական հանդես* 3, թիվ 1-2 (2015): 205-206): Հետևելով վերոնշյալ աղբյուրներին՝ 1923-1924 թթ. Հունաստանում հայ գաղթականների՝ 100-120 հազ. թիվը նշում են նաև բազմաթիվ այլ աղբյուրներ, որոնցից մի քանիսը տե՛ս Կոկինոս, Հունահայ գաղութի պատմությունից, էջ 26-27: Որոշ աղբյուրներում հաղորդվում է 1920-ական թթ. առաջին կեսերին Հունաստանի տարածքում ապաստանած 150, անգամ՝ 200 հազ. հայ փախստականների մասին, ինչն ակնհայտ չափազանցություն է (տե՛ս Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության* Բ, 105, հմմտ. Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից*, 28):

Լոզանի խորհրդածոռոլի համար Հայկական ազգային պատվիրակության վիճակագրությամբ՝ 1922 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հունաստան է գաղթել մոտ 60 000 հայ, որոնք բաշխվել են հետևյալ կերպ՝ Արևմտյան Թրակիա և Մակեդոնիա՝ 30 000, Սալոնիկ՝ 5 000, Քիոս և Միտիլինի կղզիներ՝ 7 000, Կրետե՝ 2 000, Սամոս կղզի՝ 1 000, Աթենք և Պիրեոս՝ 15 000. 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի տվյալներով Հունաստանում հանգրվանած հայերի թիվը 79 000 է (բոլոր նախորդ հոսքերը ներառյալ): Եթե այս թվին ավելացնենք 1922 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին տարհանված որբերի թիվը, ինչպես նաև 1922 թ. նոյեմբերից հետո Հունաստան գաղթած հայերի թիվը, ապա Հունաստան մուտք գործած հայերի թիվն այս տվյալներով ևս կարելի է հաշվել 90-100 հազարի սահմաններում (Délégation de la République arménienne, *L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre* (Paris:

պետք է նկատի ունենալ, որ նշված թվով հայեր Հունաստանում միաժամանակ երբևէ չեն գտնվել: Հունաստանում հանգրվանած հայ փախստականների առավելագույն թիվը գրանցվել է 1923 թ. սկզբներին՝ հասնելով 80-85 հազարի, իսկ արդեն 1923 թ. կեսերին Հունաստանում գտնվող հայ գաղթականների թիվը հաշվվում է մոտ 60-65 հազարի սահմաններում⁶⁹, որից 30 000-ը՝ «Հին Հունաստանում» և կղզիներում, 20 000-ը՝ Մակեդոնիայում, 15 000-ը՝ Արևմտյան Թրակիայում⁷⁰:

Հայ փախստականների թվի նվազումն առաջին հերթին պայմանավորված է եղել զանգվածային արտագաղթով, որը Հունաստանի իշխանությունները բոլոր միջոցներով խրախուսել են⁷¹: Արդեն 1923 թ. առաջին մի քանի ամիսների ընթացքում մոտ 15-20 հազ. մարդ, որի մեծ մասը՝ կիլիկիահայեր, տեղափոխվում է այլ երկրներ, ճնշող մեծամասնությունը՝ Ֆրանսիա⁷²: Հայ փախստականների թիվը նվազել է նաև թերսնուցումից և դրանով պայմանավորված տարբեր հիվանդություններից առաջացած մահերի հետևանքով:

H. Turabian, editeur, 1922), 70-72):

69 Որբանոցներում խնամվող որբերը ներառյալ:

70 Տե՛ս օրինակ Հայ ազգային պատվիրակության՝ Ազգերի լիգային ներկայացված տվյալները՝ United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/1/26/1/Jacket1 անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-evacuation-from-greece>, դիտվել է՝ 14.01.2023:

71 Ինչպես նշում է բրիտանական Լորդ քաղաքապետի (Հայկական) հիմնադրամի պատվավոր քարտուղար Հարոլդ Բաքստոնը, «Հունական կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ կարելի է ամփոփել մեկ բառով՝ «արտագաղթ»՝ ձերբագատվել նրանցից, որքան հնարավոր է մեծ թվից, որքան հնարավոր է նվազագույն ուշացումով: Հայերին երկու բան է մեղաազրվում. մեկն այն է, եթե նրանց թույլ տան մնալ, նրանք կարող են անհանգստություն պատճառող փոքրամասնություն դառնալ: Մյուսն այն է, որ նրանց համար ավելին է արվել, նրանք ուտում են հույն փախստականների հացը» (United Nations Library & Archives Geneva, C1424/320/Ra.404/1/25/1 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Relation with the Armenian Lord Mayor's Fund - London, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-relation-with-the-armenian-lord-mayors-fund-london>, դիտվել է՝ 14.01.2023):

Հունաստանի իշխանությունների քաղաքականությունը հայ փախստականների նկատմամբ ուղղված է եղել նրանց՝ այլ երկրներ տեղափոխվել խրախուսելուն: Որպես սեփական այս դիրքորոշման հիմնավորում նշվում են հետևյալ երեք նկատառումները՝ ազատ հողի բացակայությունը, համապատասխան կացարանների բացակայությունը և, ամենազլխավորը, ազգային փոքրամասնություն ունենալու խնդրից խուսափելու ցանկությունը: Նման վերաբերմունքի պայմաններում հայ փախստականները կորցնում էին Հունաստանում հաստատվելու ցանկությունը՝ ձգտելով գաղթել հատկապես Խորհրդային Հայաստան (United Nations Library & Archives Geneva, C1424/320/Ra.404/1/25/1 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Relation with the Armenian Lord Mayor's Fund - London, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-relation-with-the-armenian-lord-mayors-fund-london>, դիտվել է 17.01.2023)

72 Թրակիայի և Մակեդոնիայի թեմի առաջնորդ Երվանդ Եպիսկոպոս Փերտահճյանի տվյալները, որոնք նա փոխանցել է Ազգերի լիգայի Փախստականների գերագույն հանձնակատարության՝ Սալոնիկի գրասենյակի պաշտոնկա բարոն Քահմա Քաուֆմանին 1924 թ. հունվարի 3-ին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ (United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/1/26/1/Jacket1, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-evacuation-from-greece>, դիտվել է՝ 17.01.2023):

Ցավոք, մեր տրամադրության տակ չկա մեկ մարմնի կազմած 1920-ական թթ. Հունաստանում հայ փախստականների թվաքանակի ներքին և արտաքին շարժման արտացոլող շարունակական տվյալներ ներկայացնող աղբյուր, ուստի ստիպված ենք համադրելու տարբեր աղբյուրների վիճակագրություններ: Այսպես, 1923–1924 թթ. Հունաստանում հայ փախստականների շարժի մասին որոշակի պատկերացում կարելի է կազմել Հայ առաքելական եկեղեցու՝ Թրակիայի և Մակեդոնիայի թեմի առաջնորդ Երվանդ Եպիսկոպոս Փերտահճյանի՝ Ազգերի լիգայի Փախստականների գերագույն հանձնակատարության Սալոնիկի գրասենյակի պաշտոնյա բարոն Քահմա Քաուֆմանին ներկայացված տվյալներից, որոնց համաձայն՝ 1923 թ. սեպտեմբերից առ 1924 թ. հուլիս Հունաստան է մուտք գործել մոտ 2 800 և Հունաստանից մեկնել է մոտ 5 000 հայ: Նշված ժամանակամիջոցում մահացածների⁷³ թիվը կազմել է մոտ 1 000, նորածինների թիվը՝ մոտ 700⁷⁴: Եթե հաշվի առնենք, որ, ըստ Փերտահճյանի, 1923 թ. սեպտեմբերի դրությամբ Հունաստանում հայ փախստականների թիվը 55 000 է եղել⁷⁵, ապա վերոնշյալ տվյալներից հետևում է, որ տասը ամսվա ընթացքում հայ փախստականների թիվը նվազել է մոտ 2 500-ով (4,5%)⁷⁶:

Հունաստանում հայ փախստականների թվաքանակի նվազման դինամիկան պահպանվել է նաև հետագա տարիներին: 1920-ական թթ. առաջին կեսին հունահայ փախստականների ներքին տեղաշարժի հիմնական միտումներից կարելի է առանձնացնել նրանց հատկապես Թրակիայից և Մակեդոնիայից երկրի ներքին շրջաններ՝ կենտրոնական Հունաստան (Թեսալիա) և Պելոպոնես հարկադիր վերաբնակեցումը: Շարունակվել է հայ փախստականների ինչպես կազմակերպված՝ Ազգերի լիգայի՝ Աթենքում և Սալոնիկում հիմնադրված գրասենյակների միջոցով, այնպես էլ տարերային արտագաղթը Հունաստանից: Արտագաղթի հիմնական ուղղությանը՝ Ֆրանսիային, ավելանում են Ամերիկա մայրցամաքի, հատկապես Հարավային Ամերիկայի երկրները՝ Արգենտինան, Բրազիլիան, Մերձավոր Արևելքի երկրներից Եգիպտոսն ու Սիրիան: Դրանով մեկտեղ՝ 1924–1926 թթ. կազմակերպվում է դեպի Խորհրդային Հայաստան հունահայ փախստականների ներգաղթի առաջին գործողությունը⁷⁷:

73 Որպես պատճառ նշվում է թերսնուցումը և դեղորայքի պակասը:

74 Փերտահճյանի նամակը տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1132/28/N1 - Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/nansen-office-for-refugees-delegation-in-greece-82>, դիտվել է՝ 17.01.2023:

75 Ըստ երևույթին՝ այս թիվը չի ներառում որբանոցներում պահվող հայ երեխաներին:

76 Ըստ երևույթին՝ հայկական եկեղեցական կառույցները Հունաստանում հայ փախստականների շարունակական հաշվառում են կատարել, սակայն այդ կառույցների արխիվները (եթե պահպանվել են) մեզ հասու չեն, և մենք ստիպված ենք բավարարվել նշված պատահական տեղեկություններով:

77 Ազգերի լիգայի՝ Հունաստանից այլ երկրներ հայերի տեղափոխման կազմակերպման գործընթացը բավականին լավ լուսաբանված է պատմագիտական գրականության մեջ (տե՛ս օրինակ L. W. Holborn, “The League of Nations and the Refugee Problem,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 203 (1) (1939); 127–128, Davide Rodogno, Shaloma Gauthier, Francesca Piana, “The League of Nations Mission in Western Thrace: Relief and Rehabilitation Operations (1922–1924),” in *Dilemmas of Humanitarian Aid in the Twentieth Century*, ed. Johannes Paulmann (Oxford: Oxford University Press, 2016), 147–169; Edita Gzoyan, “The League of Nations and Armenian Refugees. The Formation of the Armenian Diaspora in Syria,” *Central and Eastern European Review* 8 (2014), 84–102; Կոկիխուս, Հունահայ

Թրակիայից և Մակեդոնիայից փախստական հայերի տեղահանությունը նախաձեռնում է 1924 թ. մարտին իշխանության եկած Ալեքսանդրոս Պապանաստասիոսի կառավարությունը. այդ ծրագիրը շարունակվում է նաև հաջորդ իշխանությունների օրոք՝ 1924–1926 թթ.: Հայ հեղինակները մատնանշում են տեղահանության հետևյալ չորս հիմնական պատճառները՝ Թուրքիային սահմանամերձ շրջաններից հայերին հեռացնելու քեմալական կառավարության պահանջը, հունական իշխանությունների՝ հայերին որպես ոչ վստահելի տարր՝ բուլղարական քարոզչության գործիք ընկալումը, հայ գաղթականների զբաղեցրած հողերի վրա հույն գաղթականների տեղավորումը և հայերի անհանդուրժողական վերաբերմունքն իրենց հունականացնելուն ուղղված քայլերի նկատմամբ⁷⁸:

Ըստ «Յուզագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու» գրքի հեղինակ Ասատուր Մակարյանի տվյալների՝ վերաբնակեցման գործողությունն ընդգրկել է 5 968 հայ փախստականի, այդ թվում՝ Քսանթիից՝ 900, Գյումրիքից՝ 1 060, Դրամայից՝ 800, Կավալայից՝ 500, Դեդե-Աղաճից՝ 200, Գարաճա-Օվայից՝ 2 000, Կոզանայից՝ 500, Դեմոտիկայից՝ 8⁷⁹: Վերոնշյալ տվյալներից բխում է, որ 1924–1926 թթ. տեղահանության է ենթարկվել Թրակիայի և Մակեդոնիայի տարածքում սկզբնապես հանգրվանած հայ փախստականների մոտ մեկ հինգերորդը:

Տեղահանության գործընթացը կասեցնելու՝ հայ համայնքային կառույցների բոլոր ջանքերը շոշափելի արդյունք չեն տալիս, սակայն հաջողվում է տեղահանության ենթակաների ցուցակներից հանել քաղաքային բնակավայրերի այն հայերին, որ կարող էին հոգալ իրենց կարիքները: Ազգերի լիգայի՝ Մալոնիկի գրասենյակը փորձում է կանգնեցնել տեղահանության որոշման իրագործումը՝ Սիրիա և Խորհրդային Հայաստան հայերի տեղափոխումը կազմակերպելու միջոցով⁸⁰: Կազմակերպությունը մասնավորապես այդ նպատակով առաջարկում է առժամանակ տեղավորել տեղահանման ենթակա հայերին ոչ թե Պելոպոնեսում, այլ առափնյա քաղաքներում (Մալոնիկ, Կավալա, Դեդեաղաջ), որտեղից Հայաստան ներգաղթը կազմակերպելը ավելի հեշտ կլիներ, սակայն, մերժում է ստանում, քանի որ հնարավոր չի լինում ապահովել այդ գործընթացը հունական կառավարության սահմանած սեղմ ժամկետներում⁸¹:

գաղութի պատմությունից, 63-68), 1924–1925 թթ. Հունաստանից և այլ երկրներից Խորհրդային Հայաստան հայերի ներգաղթի կազմակերպման գործընթացի մանրամասնությունների համար տե՛ս Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-Սփյուռք ստնչությունները և հայրենադարձությունը*, 95-109:

78 Մակարեան, *Յուզագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու*, 528-529: 1924–1925 թթ. Թրակիայից և Մակեդոնիայից հայ գաղթականների տեղահանության մանրամասնությունների համար տե՛ս նաև Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից*, 49-63:

79 Մակարեան, *Յուզագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ հայ գաղութներու*, 527-528:

80 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/126/70/1 - International Labour Office Refugees Service - Transfer of Armenian Refugees from Greece to Syria, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-transfer-of-armenian-refugees-from-greece-to-syria>, դիտվել է՝ 18.01.2023:

81 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1763/48/36901/25899 - Transfer of Armenian Refugees From Thrace to the Caucasus, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/transfer-of-armenian-refugees-from-thrace-to-the-caucasus>

Հունաստանում հանգրվանած հայ փախստականներից շատերը կառավարության այդպիսի վերաբերմունքի, ինչպես նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական առարկայական ծանր պայմանների պատճառով ցանկություն էին հայտնում տեղափոխվել այլ երկրներ: Այսպես, 1925 թ. ամռանը Սալոնիկում և Աթենքում Ազգերի լիգայի գրասենյակների կազմակերպած հայ փախստականների հաշվառման տվյալներով՝ Հունաստանում գործազուրկ կամ մասնակի զբաղվածություն ունեցող 22 689 հայ փախստականներից 13 736-ը պատրաստակամ են եղել տեղափոխվելու Խորհրդային Հայաստան, 1 532-ը՝ այլ երկրներ. միայն 7 421-ն է ցանկացել մնալ Հունաստանում⁸²:

Հայ փախստականները Հունաստանից արտագաղթել են ինչպես կազմակերպված խմբերով՝ Ազգերի լիգայի ու Հունաստանում հայկական եկեղեցական-թեմական կառույցների աջակցությամբ, այնպես էլ տարերային, ինքնակազմակերպված հոսքերով⁸³: Այսպես, համաձայն Ազգերի լիգայի տվյալների, 1924 թ. սեպտեմբերի 1-ից առ 1925 թ. դեկտեմբերի 15-ը Ազգերի լիգայի աջակցությամբ Հունաստանից արտագաղթել է 8 236 հայ (1925 թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին՝ 6 670): Հայերի արտագաղթի հիմնական ուղղություններն են եղել Խորհրդային Հայաստանը՝ 4 089 (1 060-ը՝ 1924 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, 3 020-ը՝ 1925 թ. նոյեմբերին), Ֆրանսիան՝ 2 950, Սիրիան՝ 228, Եգիպտոսը՝ 160, Բրազիլիան՝ 123, Արգենտինան՝ 112 ևն⁸⁴:

1926 թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին Հունաստանից Ազգերի լիգայի աջակցությամբ տարհանվել է 2 119 հայ, որից 1 385-ը՝ Ֆրանսիա, 532-ը՝ Եգիպտոս, 150-ը՝ Սիրիա, 48-ը՝ Հարավային Ամերիկայի երկրներ ևն⁸⁵: 1927 թ. մայիսից առ 1928 թ. դեկտեմբեր, ըստ Աթենքի առաջնորդարանի վկայագրերի, Հունաստանից մեկնել է շուրջ

refugees-from-thrace-to-the-caucasus, դիտվել է՝ 19.01.2023:

82 St'u League of Nations. International Labour Office, Report on the Work for the Refugees 1925, 3 (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1601/40/46395/41465 – The Work for Refugees – International Labour Office – Communicates, for Distribution to the Delegates to the Assembly and to the Members of the League of Nations, the Report drawn up by the International Labour Office concerning the Activity of the Service of Refugees, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/oeuvre-en-faveur-des-refugies-bureau-international-du-travail-communique-pour-distribution-aux-delegates-a-lassemblee-et-aux-membres-de-la-societe-des-nations-le-rapport-etabli-par-le-bureau-international-du-travail-au-sujet-de-lactivi>, դիտվել է՝ 19.01.2023):

83 Ցավոք, միայն առաջին եղանակով գաղթի հոսքերն են քիչ թե շատ ստույգ հաշվառման ենթարկվել. տարերային արտագաղթի հոսքերի վերաբերյալ գոյություն ունեն միայն գնահատականներ, որոնք թեև հիմնավոր են և մոտ են իրականությանը, սակայն խիստ ընդհանուր են:

84 St'u United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/1/26/1/Jacket3 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Evacuation from Greece, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-evacuation-from-greece-3>, դիտվել է՝ 17.01.2023: Հունաստանից Բրազիլիա հայ գաղթական 25 ընտանիքների տեղափոխման ուղղությամբ Ազգերի լիգայի՝ Սալոնիկի գրասենյակի աշխատանքների մասին տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/126/9/1 - International Labour Office Refugees Service - Transfer of Armenian Refugees from Greece to Brazil, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-transfer-of-armenian-refugees-from-greece-to-brazil>, դիտվել է՝ 19.01.2023:

85 United Nations Library & Archives Geneva, C1400/296/R.402/10/0 - International Labour Office Refugees Service - Statistics on the Census, Evacuation and the Establishment of the Russian and Armenian Refugees, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-statistics-on-the-census-evacuation-and-the-establishment-of-the-russian-and-armenian-refugees>, դիտվել է՝ 19.01.2023:

1 470 հայ⁸⁶: 1929 թ. հունվարի 1-ից հոկտեմբերի 31-ը Հունաստանից մեկնել է 1 417 հայ փախստական, որից Ֆրանսիա՝ 846, Արգենտինիա՝ 426, Եգիպտոս՝ 25, Սիրիա՝ 48, Հյուսիսային Ամերիկա՝ 33, Եվրոպա՝ 19, Կիպրոս՝ 11, Խորհրդային Հայաստան՝ 9 հայ⁸⁷:

Միայն 1920-ական թթ. ընթացքում Հունաստանից Խորհրդային Հայաստան է տեղափոխվել մոտ 5 000 հայ⁸⁸: Ազգերի լիգայի սկզբնական առաջարկով («Նանսենի ծրագիր») նախատեսվում էր ներգաղթի գործընթաց ընդգրկել մոտ 10 000 հայ փախստականի⁸⁹, իսկ տեսական վերջնականատակը Հունաստանում գտնվող բոլոր հայ փախստականների ներգաղթի կազմակերպումն էր⁹⁰, սակայն նշված ծրագրերը խափանվում են ֆինանսավորման բացակայության պատճառով, իսկ Հունաստանից փոքր խմբերով հայերի տեղափոխումը⁹¹ Խորհրդային Հայաստան առժամանակ կասեցվում է 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ի Լենինականի երկրաշարժի հետևանքով:

Հունաստանից հայերի տարերային, ինքնակազմակերպված խմբերով արտագաղթի ծավալները շատ ավելի մեծ են եղել: 1920-ական թթ. տարերային գաղթի ավանդական ուղղությանը՝ Ֆրանսիային, ավելանում են Ամերիկա մայրցամաքի, հատկապես Հարավային Ամերիկայի երկրները (Արգենտինա, Բրազիլիա), որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին տնտեսական բուռն զարգացման շրջանում: Այսպես, ըստ «Յունահայ տարեգրքի» տվյալների, միայն 1925–1926 թթ. ընթացքում Հունաստանից Ֆրանսիա և Հարավային Ամերիկայի երկրներ է տեղափոխվել մոտ 6 000 հայ⁹²: Հայկական մամուլում ներկայացված հրապարակումներից մեկի տվյալներով, որոնք, մեր կարծիքով, բավականին մոտ են իրականությանը, 1923–1928 թթ. Հունաստանից

86 Հակոբյան, «Հայաստանյազ առաքելական եկեղեցու հունահայոց թեմերի ձևավորումը», 228:

87 Նույն տեղում:

88 Ըստ երևույթին՝ որբերը ներառյալ, United Nations Library & Archives Geneva, C1425/321/Ra.406/1/26/1 - International Labour Office Refugees Service - Situation of Armenian Refugees in Greece, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-situation-of-armenian-refugees-in-greece>, դիտվել է՝ 19.01.2023:

89 St'u Report by Dr. Fridtjof Nansen, president of the commission appointed to study the question of the settlement of Armenian refugees (28 July 1925). United Nations Library & Archives Geneva, C1428/324/Ra.413/1/4 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Mission to South Russia [U.S.S.R.] and Erivan - Dr. Nansen's Report and Reports of Mr. Dupuis, Mr. Carle, Mr. Lo Savio, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-mission-to-south-russia-u-s-s-r-and-erivan-dr-nansens-report-and-reports-of-mr-dupuis-mr-carle-mr-lo-savio>, դիտվել է՝ 20.01.2023; տե՛ս նաև Commander F. C. Corbyn R.N., "The Present Position of the Armenian Nation," *Journal of The Royal Central Asian Society* 19:4 (1932): 600:

90 Հունաստանից ներգաղթած հայերին նախատեսվում էր բնակեցնել Երևանից մոտ 30 կմ հարավարևմուտք գտնվող Արաքս գետին մերձակա Սարդարապատի շրջանում, և այդ նպատակով անգամ շրջանառության մեջ էր դրվել դաշտավայրի ոռոգման ծրագիրը (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, S155/10/13 - Armenian Refugees - Settlement scheme, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/armenian-refugees-settlement-scheme-10>, դիտվել է՝ 20.01.2023):

91 1927 թ. նախատեսվում էր կազմակերպել մոտ 1 000 հայի տեղափոխում Խորհրդային Հայաստան (տե՛ս Արմենակ Տեր Յակոբեան, «Յունահայ գաղութ: Ազգային կեանք», *Յունահայ տարեգիրք 1927: Ա. տարի* (Աթենք, հրատարակություն «Նոր օր»-ի, 1927), 290):

92 Նույն տեղում:

Արգենտինա է մեկնել մոտ 5 000 հայ, իսկ Ամերիկա մայրցամաքի այլ երկրներ՝ մոտ 10 000⁹³:

Մեծ է եղել նաև դեպի Մերձավոր Արևելքի երկրներ հայերի հոսքը: Նույն աղբյուրի հաղորդմամբ՝ 1923–1928 թթ. Եգիպտոս (այդ ժամանակ գտնվում էր Մեծ Բրիտանիայի վերահսկողության տակ) տեղափոխվածների թիվը 7–8 հազարի սահմաններում է եղել (ներառյալ՝ 2 500 որբ), նույնքան հայ տեղափոխվել է Սիրիա (գտնվում էր ֆրանսիական մանդատի ներքո)⁹⁴:

Այսպիսով, ամփոփենք 1923–1928 թթ. Հունաստանից հայ փախստականների գաղթի հիմնական ուղղությունները.

1. Ֆրանսիա՝ 17 000 - 18 000,
2. Խորհրդային Հայաստան՝ 5 000,
3. Եգիպտոս՝ 7 000 - 8 000,
4. Սիրիա՝ 7 000 - 8 000,
5. Ամերիկա մայրցամաքի երկրներ՝ 15 000,
6. Բալկանյան երկրներ և այլ ուղղություններ՝ 10 000:

Վերոնշյալ շարժերի հետևանքով Հունաստանում հայ փախստականների թվաքանակը 1920-ական թթ. շարունակաբար նվազել է: Ցավոք, ինչպես արդեն նշել ենք, մեր տրամադրության տակ չկան Հունաստանում հայ փախստականների շարունակական հաշվառման ամբողջական տվյալներ, որոնց միջոցով հնարավորություն ունենանք հետևելու հայերի թվաքանակի շարժին: Դրա փոխարեն կան տարբեր մարմինների և անհատների՝ Հունաստանում հայ փախստականների թվի հաշվարկներ և գնահատականներ: Դրանցից մի քանիսը բավականին մանրամասն են, պարունակում են ըստ բնակավայրերի հայերի բաշխման տվյալներ, մյուսները՝ ընդհանուր: Խնդիրը բարդանում է նաև այն հանգամանքի բերումով, որ հաճախ տվյալներն արտացոլում են տարբեր տեսակի նպաստներ և օգնություն ստացող հաշվառված հայ փախստականների թիվը, որն անպայման չէ՝ արտացոլի բոլոր հայ փախստականներին⁹⁵: Շատ դեպքերում հաշվառումն արվել է կամավորության սկզբունքով, և բազմաթիվ փախստականներ խուսափել են հաշվառումից՝ աշխատանքը կորցնելու, արտաքսվելու և այլ նկատառումներից ելնելով⁹⁶:

93 Թ-դթակից «Արտագաղթ դեպի Արժանթին», *Հայրենիք*, թիվ 5070, 5 յունուար 1929, 1:

94 Նույն տեղում, 1-2:

95 Ասվածը հատկապես վերաբերում է 1923–1924 թթ. տվյալներին, երբ հաշվառվել են հիմնականում նպաստառուները:

96 Այս հանգամանքը մատնանշվում է Ազգերի լիգայի՝ տարբեր երկրներում, այդ թվում՝ Հունաստանում, 1925 թ. առաջին ամիսներին անցկացրած հայ և ռուս փախստականների հաշվառման արդյունքների ամփոփման մեջ: Դրանով մեկտեղ՝ արձանագրվում է, որ հաշվառմամբ ստացված և իրական թվերի միջև տարբերությունը հավանաբար մեծ չէ (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R1601/40/46395/41465 - The Work for Refugees - International Labour Office - Communicates, for Distribution to the Delegates to the Assembly and to the Members of the League of Nations, the Report drawn up by the International Labour Office concerning the Activity of the Service of Refugees, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/oeuvre-en-faveur-des-refugies-bureau-international-du-travail-communicue-pour-distribution-aux-delegues-a-lassemblee-et-aux-membres-de-la-societe-des-nations-le>

Ստորև աղյուսակով (Աղյուսակ 1) ներկայացնում ենք 1923–1928 թթ. Հունաստանում հայ փախստականների թվաքանակի վերաբերյալ մեր առանձնացրած մի քանի վիճակագրություն: Տվյալները դասավորված են ըստ ժամանակագրական կարգի: Առանձին տալիս ենք հայ փախստականների բաշխումն ըստ երկու հիմնական տարածաշրջանների՝ 1. «Հին Հունաստան» և կղզիներ, 2. Արևմտյան Թրակիա և Մակեդոնիա (բաժանումը մերը չէ. այն արտացոլված է մի շարք աղբյուրներում և ընդունված է պատմագիտական գրականության մեջ): Այն դեպքում, երբ վիճակագրությունը պարունակում է մանրամասն տվյալներ ըստ բնակավայրերի, ծանոթագրության մեջ դա նշվում է: Հատկապես 1923 թ.՝ ժամանակագրական առումով իրար մոտ կանգնած տարբեր աղբյուրների հաղորդած տվյալների միջև տարբերությունը պայմանավորված է ոչ միայն հայերի արտագաղթի բարձր տեմպերի գործոնով, այլև տվյալ վիճակագրության մեջ որբանոցներում պահվող որբերի թվաքանակի արտացոլման հանգամանքով:

Աղյուսակ 1. Հունաստանում հայ փախստականների թվաքանակն ու բաշխումը 1923–1928 թթ.՝ ըստ տարբեր վիճակագրությունների

Թվական	Աղբյուր	«Հին Հունաստան» և կղզիներ	Արևմտյան Թրակիա և Մակեդոնիա	Ընդհանուր
1923 թ. ամառ	Հայ ազգային պատվիրակություն	35 000	30 000	65 000 ⁹⁷
1923 թ. առաջին կես	Թեոդիկ	36 586	28 295	64 881 ⁹⁸

rapport-etabli-par-le-bureau-international-du-travail-au-sujet-de-lactivi, դիտվել է՝ 20.01.2023): Մասնավորապես՝ Հունաստանում տարածված 7 866 հաշվառման հարցաթերթերից լրացված հետ է ստացվել 7 564-ը, ինչը կազմակերպիչները գնահատում են որպես բարձր արդյունք (սույն տեղում): Մեկ այլ քաջատեղյակ հեղինակ, խոսելով 1925 թ. հաշվառման մասին, նշում է, որ «հազարատը հայեր... մարդահամարի թուղթերը լեցուցած չեն: Շատ մը հայեր կարծած են, թե այս կերպով կառավարությունը կ'ուզէ իմանալ հայերու տեղն ու գործը, որպէսզի տեղահանումը դիրիս ըլլայ» (տե՛ս Թոթակից «Արտագաղթ դէպի Արժանթին», *Հայրենիք*, թիւ 5070, 5 յունուար 1929, 2):

97 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/1/26/1/Jacket1, online: <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-evacuation-from-greece>, դիտվել է՝ 20.01.2023:

98 Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը 1924* (Փարիզ, տպ. Յ. Բ. Թիրապեան, 1923), 228-229 (Հայկական եկեղեցական-թեմական կառույցների (Աթենքի և Մակեդոնիայի ու Թրակիայի թեմերի առաջնորդարաններ) տվյալների հիման վրա: Որբերի թիվը ներառյալ: Հեղինակը տալիս է ըստ բնակավայրերի հայ փախստականների բաշխումը):

1923 թ. սեպտեմբեր	Թրակիայի և Մակեդոնիայի թեմի առաջնորդ Երվանդ Եպիսկոպոս Փերտահճյան	-	-	55 000 (առանց որբերի թվի) ⁹⁹
1924 թ. փետրվար	Ազգերի լիգա, Փախստականների խնդրի կարգավորման հանձնաժողով	-	-	60 000 ¹⁰⁰
1924 թ. նոյեմբեր	Թեոդիկ	29 712	25 197	54 909 ¹⁰¹
1924 թ. նոյեմբեր	Հարոլդ Բաքստոն, Լորդ քաղաքապետի (Հայկական) հիմնադրամ	-	-	50 000 ¹⁰²
1925 թ. առաջին կես	Ազգերի լիգա			45 300 (11 400 ընտանիք) ¹⁰³

99 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1427/323/Ra.412/1/26/1/Jacket1, online: <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-evacuation-from-greece>, դիտվել է՝ 20.01.2023:

100 Տե՛ս “League of Nations. Greek Refugees. Report on the Operations of the Refugees Settlement Commission for the First Three Months” at United Nations Library & Archives Geneva, R1765/48/34422/29451 - Relief of the Refugees from Asia Minor: Report on the Work of the Refugees Settlement Commission, աղբյուր՝ <https://archives.ungeneva.org/relief-of-the-refugees-from-asia-minor-report-on-the-work-of-the-refugees-settlement-commission>, դիտվել է՝ 20.01.2023:

101 Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցույցը, 1926* (Վենետիկ, Ս. Ղազար տպ. Մյնխեն, 1925), 578-579 (Հայկական եկեղեցական-թեմական կառույցների (Աթենքի և Մակեդոնիայի ու Թրակիայի թեմերի առաջնորդարաններ) և հունական կառավարության տվյալների հիման վրա հեղինակը տալիս է միայն ըստ բնակավայրերի հայ փախստականների բաշխումը և համագումար թիվը, ըստ շրջանների բաշխումը մերն է):

102 Լորդ քաղաքապետի հիմնադրամի պատվավոր քարտուղար Հարոլդ Բաքստոնի տվյալներով (1924 թ. նոյեմբերի 26) (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1424/320/Ra.404/1/25/1 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Relation with the Armenian Lord Mayor's Fund – London, աղբյուր՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-relation-with-the-armenian-lord-mayors-fund-london>, դիտվել է՝ 20.01.2023):

103 Տե՛ս League of Nations. International Labour Office, Report on the Work for the Refugees 1925, 42 (United Nations Library & Archives Geneva, R1601/40/46395/41465 - The Work for Refugees - International Labour Office - Communicates, for Distribution to the Delegates to the Assembly and to the Members of the League of Nations, the Report drawn up by the International Labour Office concerning the Activity of the Service of Refugees, online: <https://archives.ungeneva.org/loeuvre-en-faveur-des-refugies-bureau-international-du-travail-communique-pour-distribution-aux-delegues-a-lassemblee-et-aux-membres-de-la-societe-des-nations-le-rapport-etabli-par-le-bureau-international-du-travail-au-sujet-de-lactivi>, դիտվել է՝ 02.02.2023:

1925 թ. երկրորդ կես	Ջոզեֆ Բարթ, Ընկերների ընկերակցության Հայկական կոմիտե	30 000	15 000	45 000 ¹⁰⁴
1927 թ. մայիս	Ազգերի լիգայի Փախստականների կոմիտեի՝ Աթենքի և Սալոնիկի գրասենյակներ	-	-	42 000 ¹⁰⁵
1928 թ. մայիսի 15-16	Հունական կառավարության մարդահամար	18 531	15 103	33 634 ¹⁰⁶

Ինչպես կարելի է եզրակացնել վերոնշյալ տվյալներից՝ 1923–1928 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում Հունաստանում հայ փախստականների թիվը նվազել է մոտ երկու անգամ՝ 65 000-ից հասնելով 34–35 հազարի (եթե հաշվի առնենք Հունաստան մուտք գործած բոլոր հայ փախստականների թիվը՝ 100 հազ., ապա նվազումը երեք անգամ է): Փոփոխվել է նաև հայ փախստականների՝ գյուղական և քաղաքային բնակավայրերի միջև բաշխման հարաբերակցությունը: Այսպես, եթե 1923 թ. կեսերին Արևմտյան Թրակիայում և Մակեդոնիայում հանգրվանած մոտ 30 000 հայ փախստականներից Սալոնիկ քաղաքում և նրա արվարձաններում էր հաստատվել մոտ 10 000-ը, այսինքն՝ մեկ երրորդը, ապա 1928 թ. նույն տարածքի 12 000 հայ փախստականներից մոտ

104 Տե՛ս Armenian Refugees (Sent out by the Armenian Committee of the Society of Friends). Preliminary Report on the Armenian Question in the Near East.- by Joseph Burt, F.R.G.S. (United Nations Library & Archives Geneva, C1425/321/Ra.404/4/25/1 - International Labour Office Refugees Service - Armenian Refugees - Relations with the Society of Friends, London, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-armenian-refugees-relations-with-the-society-of-friends-london>), դիտվել է՝ 03.02.2023, տե՛ս նաև *The Problem of Armenian Settlement (Still Urgent)*. October, 1925 (London: The Armenian (Lord Mayor's) Fund, 1925), 3 United Nations Library & Archives Geneva, R696/12/47318/46805 - Settlement of Armenian Refugees in Erivan - Correspondence with the Armenian (Lord Mayor's) Fund, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/settlement-of-armenian-refugees-in-erivan-correspondence-with-the-armenian-lord-mayors-fund>, դիտվել է՝ 03.02.2023:

105 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1400/296/R.402/10/0 - International Labour Office Refugees Service - Statistics on the Census, Evacuation and the Establishment of the Russian and Armenian Refugees, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-statistics-on-the-census-evacuation-and-the-establishment-of-the-russian-and-armenian-refugees>, դիտվել է՝ 03.02.2023:

106 *Résultats statistiques du recensement de la population de Grèce les 1516 mai 1928, IV. Lieu de naissance - Religion et Langue Nationalité* (Athènes: Imprimerie Nationale, 1935), See also: Ath. Angelopoulos, "Population distribution of Greece today according to language national consciousness and religion (On the basis of official statistics and census returns)," *Balkan Studies* 20, No. 1 (1979): 130. Որոշ ուսումնասիրողներ, ըստ երևույթին, հաշվի առնելով թերհաշվառման գործոնը, կլորացնում են 1928 թ. մարդահամարի տվյալները մինչև 35 000 (տե՛ս Pallis, "The Greek Census of 1928," *The Geographical Journal* 73, No. 6 (June, 1929): 546):

8 000-ը Սալոնիկի հայ բնակիչներն են եղել՝ այսինքն՝ երկու երրորդը¹⁰⁷: Համաձայն Ազգերի լիգայի տվյալների՝ 1928 թ. 35 000 հունահայ փախստականներից 25 000-ը գործազուրկ են եղել, կարիքավոր և (կամ) տառապել տարբեր հիվանդություններից (հիմնականում՝ թոքախտ)¹⁰⁸:

Հետագա տարիներին Հունաստանի հայ բնակչության թիվը շարունակել է նվազել, թեև պակաս տեմպերով: 1931-1932 թթ. Հունաստանից Խորհրդային Հայաստան հայ փախստականների ներգաղթի նոր ալիքն ընդգրկվել է մոտ 7 400 մարդ¹⁰⁹: Դրանից հետո՝ մինչև 1946-47 թթ., Հունաստանից հայերի զանգվածային արտահոսք տեղի չի ունեցել, և 1930-ական թթ. կեսերին Հունաստանում հայ բնակչության թիվը կայունացել է շուրջ 26-27 հազարի սահմաններում¹¹⁰:

ARMENIAN REFUGEES FOUND ASYLUM IN GREECE AFTER SMYRNA CATASTROPHE: NUMBERS, DISTRIBUTION, INTERNAL AND EXTERNAL MIGRATIONS (1922-1928)

Robert A. Tatoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

This article examines the issues related to the numbers, migration patterns and the distinct subgroups of the Armenians who sought refuge in Greece after Smyrna catastrophe, the

107 1923 թ. ըստ բնակավայրերի բաշխման տվյալները՝ Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցույցը 1924*, 228-229, 1928 թ.՝ ըստ բնակավայրերի բաշխման տվյալները՝ Թեոդիկից, «Արտագաղթը դեպի Արժանթին», 2:

108 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1425/321/Ra.406/1/26/1 - International Labour Office Refugees Service - Situation of Armenian Refugees in Greece, անցանց՝ <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-situation-of-armenian-refugees-in-greece>, դիտվել է՝ 22.02.2023:

109 Տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, R5638/20C/16431/716 - Settlement of Armenian Refugees in the Erivan Republic, online: <https://archives.ungeneva.org/etablissement-de-refugies-armeniens-sur-le-territoire-de-la-republique-derivan>, դիտվել է՝ 22.02.2023): Այս գործընթացը տեղի է ունեցել Հունաստանի և Խորհրդային Միության ձեռք բերված պայմանավորվածության շտրիկով, որով հունական կառավարությունը ստանձնում էր անվճար փոխադրամիջոցներ տրամադրել մինչև 10 000 հայ փախստականի՝ Բաթում տեղափոխումը կազմակերպելու համար (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, C1553/449/20A/80385/80385/Jacket2 - Nansen International Office for Refugees - Preparation of the Report to the 13th Assembly, 1932 - Documents Only, online: <https://archives.ungeneva.org/nansen-international-office-for-refugees-preparation-of-the-report-to-the-13th-assembly-1932-documents-only>, դիտվել է՝ 22.02.2023): Հույն ուսումնասիրող Հասիոթիսը հասցնում է Հունաստանից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխված հայերի թիվը մինչև 8-10 հազարի (տե՛ս Hassiotis, "Armenians," 96-97). այն ներառում է ոչ միայն հունահայերին, այլև բալկանյան այլ երկրներից Հունաստանի միջոցով Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվածներին:

110 Համաձայն 1940 թ. ընդհանուր մարդահամարի տվյալների (այն 1928 թ. մարդահամարից հետո հաջորդն է եղել)՝ Հունաստանում բնակվել է 26 827 հայ (տե՛ս Ath. Angelopoulos, "Population Distribution of Greece Today According to Language National Consciousness and Religion (On the Basis of Official Statistics and Census Returns)," *Balkan Studies* 20 No. 1 (1979): 130):

distribution of Armenian refugees in Greece, and their internal and external migration dynamics through the late 1920s.

The number of Armenian refugees in Greece swelled to its largest number at the beginning of 1923, when it reached up to 80,000 - 85,000; the total number of Armenians who entered Greece between 1921-1923 was estimated at around 100,000. However, following this inflow of Armenian refugees to Greece, the ensuing outflow of emigrants from Greece commenced in much larger volumes. For various reasons (mainly economic), Armenians left for France and other European countries, the American continent (Argentina, Brazil, the USA, Canada) and the Middle East (Egypt, Syria) countries, among other final destinations. Mass relocations of Armenian refugees to Soviet Armenia were also organized between 1924 and 1925. As a result of these aforementioned processes the number of Armenians in the Greece stabilized at around 35,000 during the late 1920s.

Key words: Armenian Genocide, Smyrna catastrophe, Armenian refugees, Greece, The League of Nations, demography, statistics.

АРМЯНСКИЕ БЕЖЕНЦЫ, НАШЕДШИЕ ПРИЮТ В ГРЕЦИИ ПОСЛЕ СМИРНСКОЙ КАТАСТРОФЫ: ЧИСЛЕННОСТЬ, РАСПРЕДЕЛЕНИЕ, ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ МИГРАЦИИ (1922–1928 ГГ.)

Роберт А. Татоян

Фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с численностью, волнами и группами миграций армянских беженцев в Греции после Смирнской катастрофы, а также с их распределением, внутренними и внешними миграциями в 1922-28 гг.

Численность армянских беженцев в Греции достигла своего максимального значения 80,000 - 85,000 человек в начале 1923 года, а общее число армян, въехавших в Грецию в период с 1921 по 1923 год оценивалось примерно в 100,000 человек. Однако параллельно притоку армянских беженцев в Грецию, начался гораздо более мощный процесс их оттока. По разным, в основном, экономическим причинам армяне стали эмигрировать во Францию и другие страны Европы, страны американского континента (Аргентина, Бразилия, США, Канада) и Ближнего Востока (Египет, Сирия) и т.д. В 1924 по 1925 годам была организована также массовая репатриация армянских беженцев из Греции в Советскую Армению. В результате вышеупомянутых процессов в конце 1920-х годов численность армян в Греции стабилизировалась на уровне 35,000.

Ключевые слова: Геноцид армян, Смирнская катастрофа, армянские беженцы, Греция, Лига Наций, демография, статистика.

REFERENCES

- «38 000 հայեր գաղթած Թրակիայէն» [38,000 Armenians Moved from Thrace], *Erkunj* (Athens), 17 (30) November, 1922;
- «170 000 հոգի Պոլսէն մեկնած» [170,000 Left from Constantinople], *Erkunj* (Athens), 25 January 1923;
- «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 ապրիլ 1921ին)» [Comparative Statistics of the Armenian Population in the Ottoman Empire Before and After Deportation (Prepared on 1 April 1921)], Դեօտիկ, *Ամենուն տարեցոյցը, ԺԶ. Տարի, 1922* [Almanac for Everyone, year XVI, 1922]. Constantinople: Hovakimean publishing, 1922;
- «Գաղթականները Յունաստանի մէջ» [Refugees in Greece]. *Apaga* (Paris), 23 December 1922;
- «Գաղթականները Պուլկարիոյ մէջ» [Refugees in Bulgaria], *Hayastani koch'nak* (New York), 17 December 1922;
- «Գաղթականներու վիճակը Թրակիոյ մէջ» [Condition of Refugees in Thrace], *Hayastani koch'nak* (New York), 28 October 1922;
- «Թրակիոյ հայերու գաղթը վերջացած է» [Exodus of the Armenians from Thrace is Over], *Erkunj* (Athens), 5 (18) November 1922;
- «Իզմիրի աղէտը» [Izmir Disaster]. *Hayastani koch'nak* (New York), 23 September 1922;
- «Իզմիրի ողբերգութիւնը I» [The Tragedy of Izmir I]. *Hairenik* (Boston), 15 December 1922;
- «Հայ գաղթականները Ռոստոսի մէջ եւ շրջակայքը» [Armenian Refugees in Rodosto and its Environments], *Hayastani koch'nak* (New York), 21 October 1922;
- «Հայ գաղթականներու վիճակացոյց» [Census of the Armenian Refugees], *Erkunj* (Athens), 18 January 1923;
- «Որբերու դաստիարակութեան խնդիրը» [Problem of Education of Orphans], *Chakatamart* (Constantinople), 19 December 1922;
- «Որբերու փոխադրութիւնը» [Transfer of Orphans], *Chakatamart* (Constantinople), 30 November 1922;
- «Որբուհիներն ալ պիտի փոխադրուին» [Girl Orphans Will Also Be Transferred], *Chakatamart* (Constantinople), 13 December 1922;
- «Ռումինիա որբեր դրկելու խնդիրը» [Problem of Transfer of Orphans to Romania], *Chakatamart* (Constantinople), 28 December 1922;
- Abrahamyan, Ashot. *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, հատոր Բ* [A Brief Outline of the History of the Armenian Settlements. Volume II]. Yerevan: Armenia publishing, 1967;
- Astoyan, Anahit. *Բուրսայի նահանգի հայութեան տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին* [Economic Condition and Material

Losses of the Armenians in Bursa Province during the Armenian Genocide]. Yerevan: “Gitutyun” Publishing of National Academy of Sciences, Republic of Armenia, 2017;

Azatian, Liparit. *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*, հասոր առաջին [Armenian Genocide Orphans. Vol. I]. Los Angeles, 1995;

Bento. «Որբերը Յունաստանի մէջ» [Orphans in Greece]. *Erkuny* (Athens), 8 February 1923;

Eghiaian, Byuzand. *Ատանայի Հայոց պատմութիւն: Պատմագրական, եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, վաւերագրական, ժամանակագրական* [History of Adana Armenians. Historical, Genocidal, Liberational, Cultural, Ethnographical, Documental, Chronological]. Antelias: Cilicia Catholicosate Publishing, 1970;

Erets’ A. «Ամերիկեան Բըլիֆը և Հայ որբերը» [American Relief and the Armenian Orphans]. *Erkuny* (Athens), 25 April 1923;

Galustian, G. «Զմիռնիա և Զմիռնիոյ հայ գաղութը» [Smyrna and the Armenian Community of Smyrna]. *Greek Armenian Almanac. 2nd Year*. Athens: “Nor Or” Publishing, 1928;

Galustian, Grigor. *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն* [Marash or Germanik and Heroic Zeytun]. New York: Koch’nak Publishing, 1934;

Georgian, Karo. «Տասնեւօթը տարի յունահայ գաղութին հետ, 1922-1939» [Seventeen Years with Armenian Community in Greece, 1922–1939]. *Almanac for Everyone, 1957*. Beirut, 1956;

Ghasabyan, Zohrab. «Հայ գաղթականների ընդունումը և բնակեցումը Բուլղարիայում (1922-1923)» [Acceptance and Settlement of the Armenian Refugees in Bulgaria (1922-1923)]. *Lraber hasarakakan gitutyunneri* 1 (1974): 21-27;

Ghasabyan, Zohrab. *Նիկոմիդիայի և Արևելյան Թրակիայի հայաթափումը (1921-1922)* [Ethnic Cleansing of the Armenians of Nycomædia and Eastern Thrace]. Yerevan: National Academy of Sciences, Republic of Armenia, 1998;

Guzhkan. «Իզմիրի ջարդը և հարդեիը» [Izmir Massacre and Fire]. *Hayastani Koch’nak* (New York), 25 November 1922;

Hakobyan, Mariam. «Հայաստանյազ առաքելական եկեղեցու հունահայոց թեմերի ձևավորումը և նրանց վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 1920-1930-ական թթ.» [The Establishment of the Greece Prelacy of the Armenian Apostolic Church and its Administrative-Demographic Description in 1920-1930], *History and Culture. Journal of Armenian Studies* 15, no. 1 (2020), 226-231;

Kokinos, P. *Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927)* [From the History of the Armenian Community in Greece (1918-1927)]. Yerevan: Institute of History, Academy of Sciences of Armenian SSR, 1965;

Makarian, Asatur. *Յուզագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու* [Memorial Book of the Armenian Communities of Thrace and Macedonia]. Selanik, 1929;

Meliqsetyan, Hovik. *Հայրենիք-Սիյուռք անկախութեան և հայրենասարձութեանը*

(1920-1980) [Homeland-Diaspora Relations and Repatriation (1920-1980)]. Yerevan: Yerevan University, 1985;

P'ach'achian, Sargis. *Յուշամատենան Ռոստոսթոյի հայերուն 1606-1922* [Memorial Book of the Rodosto Armenians 1606-1922]. 2nd edition. Beirut: Tonikian Publishing, 1971;

Simonian, Petros. *Յուշամատենան: Հայկական Զմիռնիան* [Memorial Book. The Armenian Smyrna]. Paris: "Araks" Publishing, 1936;

Tatoyan, Robert. «Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցի շուրջ» [On the Question of the Armenian Death Toll as a Result of Smyrna Catastrophe]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022), 49-73;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թթ. կազմած վիճակագրությունները», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ., միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*, խմբ.՝ Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան [“Statistics on the Armenian Genocide Orphans Compiled by the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1919-1922,” in *The Rescue of Armenians in the Middle East in 1915-1923. International Conference Proceedings, November 8-9, 2019*, eds. Harutyun Marutyan, Narine Margaryan]. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, 2020, 323-348;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 2)» [Efforts (Made in 1919-1920) of the Armenian Patriarchate of Constantinople to Gather Statistics of Human and Material Losses Suffered by the Western Armenians during the Armenian Genocide (According to the Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem) (Part 2)]. *Etchmiadzin* 76, no. 5 (2019), 53-86;

T'eodik. *Ամէնուն տարեցոյցը, ԺԸ. տարի, 1924* [Almanac for Everyone, 1924]. Paris: T'yurapian Publishing, 1923;

T'eodik. *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօտին 1915 աղետալի տարին* [Calvary of the Armenian Clergy and its Flock in Catastrophic 1915]. New York, 1985;

Ter-Hakobian, Armenak. «Յունահայ գաղութ: Ազգային կեանք» [Armenian Community in Greece. National Life]. *Hunahay Taregirq 1927*. Athens: "Nor Or" Publishing, 1927;

T'ght'akits'. «Արտագաղթ դէպի Արժանթին» [Emigration to Argentina]. *Hairenik* (Boston), 5 January 1929.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ռոբերտ Ա. Թատոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert A. Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: Western Armenian population statistics and demography on the eve of the Armenian Genocide, Western Armenian public, educational, cultural and religious life.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт А. Татоян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – статистика и демография западных армян накануне геноцида, общественная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am